

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА
на тему
КИЇВСЬКА РУСЬ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

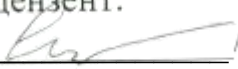
Виконав: здобувач вищої освіти
4 курсу групи ДМП-КТР21
спеціальності: 032 Історія та археологія
освітньої програми: Краєзнавчо-туристична
робота

(підпис) / Дмитро НОВІКОВ
(ім'я та прізвище)

Керівник:

(підпис) / Олег ТАВШУНСЬКИЙ
(ім'я та прізвище)

Рецензент:

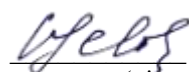
(підпис) / Сергій КУДЕЛКО
(ім'я та прізвище)

Харків – 2025

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Навчально-науковий інститут Українська інженерно-педагогічна академія
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійна програма Краєзнавчо-туристична робота

ЗАТВЕРДЖУЮ
В. о. завідувачки кафедри
краєзнавчо-туристичної
роботи, соціальних і
гуманітарних наук

 Ірина ЩЕРБИНА
(підпис)
«14» квітня 2025 р.

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

здобувачу вищої освіти Дмитру НОВІКОВУ

1. Тема роботи: Київська Русь у системі міжнародних відносин середньовіччя
затверджена наказом університету № 4801-5/925 від «11» квітня 2025 р.

2. Термін здачі закінченої роботи «30» травня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи

Мета роботи – аналіз політичної історії України на світовій арені у часи Київської Русі.

Об'єкт дослідження – політична історія Київської Русі.

Предмет дослідження – економічна, династична та військова дипломатія Київської Русі у системі міжнародних відносин.

4. Зміст роботи (перелік питань, які належить розробити):

Вступ

Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база

Розділ 2. Зовнішня політика Русі у період єдності та найбільшого піднесення (882-1054 рр.)

Розділ 3. Зовнішня політика Русі за нащадків Ярослава та у період удільної роздробленості (1054-1240 рр.)

Висновки

Список використаних джерел і літератури

Додатки

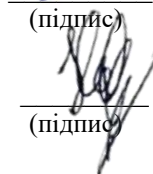
5. Дата видачі завдання «14» квітня 2025 р.

Керівник роботи

(підпис)

Олег ТАВШУНСЬКИЙ
(ім'я, прізвище)

Завдання прийняв/ла до виконання

(підпис)

Дмитро НОВІКОВ
(ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдання
1	Вступ	18.04.2025	
2	Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база	26.04.2025	
3	Розділ 2. Зовнішня політика Русі у період єдності та найбільшого піднесення (882-1054 рр.)	07.05.2025	
	Розділ 3. Зовнішня політика Русі за нащадків Ярослава та у період удільної роздробленості (1054-1240 рр.)	19.05.2025	
	Висновки	21.05.2025	
	Додатки	23.05.2025	
	Список використаних джерел і літератури	27.05.2025	
	Оформлення випускної роботи та ілюстративного матеріалу	30.05.2025	

Здобувач вищої освіти

(підпис)

Дмитро НОВІКОВ

(ім'я, прізвище)

Керівник

(підпис)

Олег ТАВШУНСЬКИЙ

АНОТАЦІЯ

Новіков Д. М. Київська Русь у системі міжнародних відносин середньовіччя (бакалаврська робота). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. 98 с. (рукопис).

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена дослідженню міжнародних відносин Київської Русі як важливої частини політичної історії України. Основна увага приділена головним аспектам середньовічної політики, а саме військовим конфліктам, економічній, релігійній і династичній політиці. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків; містить 2 рисунки та список використаних джерел і літератури з 54 найменувань.

У першому розділі роботи розглядається історіографія та джерельна база з теми дослідження. Другий розділ присвячений політичній історії Русі у період її створення та найбільшого піднесення. Аналізуються східні та західні військові походи, зародження та розвиток релігійної і династичної дипломатії, а також значення економіки у міжнародних відносинах. У третьому розділі розглядається політична історія Русі у період удільної роздробленості. З огляду на це окрема увага також приділена аналізу особливостей міжнародних відносин окремих князівств.

Ключові слова: Київська Русь, середньовіччя, міжнародна політика, дипломатія, династичні відносини, економіка, релігія, воєнна політика.

ANNOTATION

Novikov D. M. Kyivan Rus' in the system of international relations of the Middle Ages (bachelor's thesis). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2025. 98 p. (manuscript).

The bachelor's thesis is devoted to the study of international relations of Kyivan Rus' as an important part of the political history of Ukraine. The main attention is paid to the main aspects of medieval politics, namely military conflicts, economic, religious and dynastic policy. The work consists of an introduction, three chapters, conclusions; contains 2 figures and a list of sources and references of 54 titles.

The first chapter of the thesis examines the historiography and the source base on the research topic. The second chapter is devoted to the political history of Rus' during its formation and greatest rise. It analyses eastern and western military campaigns, the emergence and development of religious and dynastic diplomacy, as well as the role of the economy in international relations. The third chapter focuses on the political history of Rus' during the period of feudal fragmentation. In this regard, special attention is also given to the analysis of the peculiarities of international relations of individual principalities.

Keywords: Kyivan Rus', Middle Ages, international politics, diplomacy, dynastic relations, economy, religion, military policy.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	С. 10
РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РУСІ У ПЕРІОД ЄДНОСТІ ТА НАЙБІЛЬШОГО ПІДНЕСЕННЯ (882-1054 РР.).....	С. 15
2.1. Західна та візантійська воєнна політика київських князів.....	С. 15
2.2. Східна воєнна політика.....	С. 27
2.3. Мирна дипломатія Русі періоду єдності (Економічні, релігійні та шлюбні аспекти дипломатії).....	С. 34
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РУСІ ЗА НАЩАДКІВ ЯРОСЛАВА ТА У ПЕРІОД УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (1054-1240 РР.).....	С. 46
3.1. Політична роздробленість та її вплив на зовнішню політику. Відносини окремих князівств з іншими державами.....	С. 46
3.2. Мирна дипломатія Русі другої половини XI першої половини XIII століть та її роль у середньовічній політиці.....	С. 55
3.3. Військова дипломатія Русі за нащадків Ярослава (1054-1132 рр.).....	С. 65
3.4. Військова дипломатія Русі у період удільної роздробленості. Війна за єдність Галицько-Волинського князівства (1132 – 1240 рр.).....	С. 73
ВИСНОВКИ.....	С. 88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	С. 91
ДОДАТКИ.....	С. 97

ВСТУП.

Історія міжнародних відносин України своїм корінням сягає ще додержавних часів. Тоді коли східні слов'яни Подніпров'я та Полісся вперше вийшли на світову політичну арену та почали контактувати зі своїми сусідами – хозарами, візантійцями та, пізніше, угорцями. Не маючи стабільної державної влади та перебуваючи у стані варварства, місцеві мешканці могли використовувати лише примітивні, проте дієві засоби дипломатії – військові походи. Саме завдяки ним ми і знаємо про перші політичні контакти наших предків, які згідно з грецькими джерелами відносяться мінімум до VIII століття.

Важливою причиною для подальшого формування держави на цих землях було вигідне географічне розташування на перетині економічних шляхів. Вони з'єднували Азію із Європою, а також йшли із північних земель Скандинавії далеко на південь до Константинополя та далі на Близький Схід. Навіть заснування нашої багатовікової столиці Києва можливо було пов'язане з цим. Активні економічні відносини продовжувалися і після заснування Русі, і навіть після її занепаду. І увесь час свого існування вони були важливим чинником, який впливав на політику руських князів.

На подальшу історію праукраїнців також суттєво вплинуло сусідство із Візантією. Ця держава мала за собою століття політичного досвіду і, з погляду середньовічних політичних діячів, вважалася не просто спадкоємицею Римської імперії, а власне нею ж і була. Її вплив мав особливе значення у формуванні Русі, її культури та традицій, вплив яких відчувається нами і сьогодні.

Важливий внесок зробила Візантія й у політичне життя. Християнство, яке прийшло до нас із Константинополя, відкрило Русі двері до великої політики, яка не обмежувалася лише військовими походами.

З цим прямо пов'язаний активний розвиток мирної, а особливо шлюбної дипломатії Русі, який почався наприкінці X століття. Вона йшла далеко на захід, де досягала Франції та Англії, її ми бачимо і на сході у степу. Династична

політика буквально пов'язала Русь із західними країнами та її сусідами загалом, що було вагомим внеском у розвиток міжнародної дипломатії.

У зв'язку з вищезазначеним можна стверджувати, що європейський розвиток України був визначений багато століть тому, в ті далекі часи, коли перші руські князі, точні імена яких нам навіть не відомі, вперше ходили на Константинополь, приймали християнство та укладали із Візантією перші договори, де вирішувалися питання міжнародної дипломатії.

З огляду на це, тема нашої роботи залишається надзвичайно **актуальною**, оскільки сьогодні Україна продовжує боротися за свій вибір європейського шляху розвитку. Наша країна знаходиться у вирі політичних подій, а тому аналіз нашої політичної історії та міжнародних відносин Русі як її частини привертає увагу науковців.

Метою дипломної роботи є аналіз політичної історії Київської Русі на світовій арені, зокрема, розвитку та особливостей її дипломатії протягом різних історичних етапів княжої доби: додержавного періоду (VIII ст.-882), етапу становлення Русі (882-978), часів найбільшого піднесення (978-1054), початку удільної роздробленості (1054-1132) і власне самої роздробленості (1132-1240), а також часів становлення Галицько-Волинського князівства (1199-1245).

Поставлена мета обумовлює такі **завдання** як:

- проаналізувати історичну літературу та джерельну базу пов'язану з темою дослідження;
- визначити головні аспекти середньовічної дипломатії та їх особливості;
- проаналізувати розвиток та причини появи різних типів дипломатії у політиці Русі;
- охарактеризувати політичне становище Русі на світовій арені у різні періоди її існування.
- проаналізувати відносини між Руссю та її окремими князівствами з іноземними державами.

Об'єктом дослідження є політична історія Київської Русі.

Предметом – її економічна, династична та військова дипломатія у системі міжнародних відносин.

Хронологічні межі роботи охоплюють IX - першу половину XIII ст. Вони обумовлені періодом існування Русі, протягом якого вона поступово розвивалась та проводила міжнародну політику.

Географічні межі дослідження охоплюють усі території, з якими у той чи інший спосіб контактувала Русь.

У процесі наукового дослідження ми використовували наступні **методи та підходи**:

- Історико-пошуковий метод, який був використаний для знаходження потрібної інформації з теми;
- Типологічний метод для структурування роботи за розділами та підрозділами;
- Принцип об'єктивності був використаний для визначення вірогідності історичних джерел;
- Метод порівняння використано задля зіставлення рис політичної діяльності представників династії Рюриковичів.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в тому що на основі наявної джерельної бази та історіографії нами були запропоновані нові погляди на причини окремих політичних подій в історії Русі. Також проаналізувавши процес становлення та розвитку міжнародних відносин з різними державами, ми дійшли висновку, що Русь відігравала особливу роль у середньовічній політиці. Вона, з огляду на своє географічне розташування, часто займала місце посередника, що і було джерелом її впливу та економічного збагачення. У зв'язку з цим особливу увагу було приділено дослідженню відносин між Руссю та країнами Європи, відзначено їх давню історію та визначальний вплив на розвиток державності та культури Русі. Це в черговий раз підтверджує історичні корені сучасного політичного шляху України до Європи.

Практичне значення полягає в тому, що ця робота дозволить краще орієнтуватися у середньовічній політичній історії Русі-України, оскільки ми чітко розділили та дослідили розвиток різних аспектів дипломатії, як для Русі

загалом, так і для її окремих князівств. Також результати дослідження дозволять краще зрозуміти політичний шлях України, що, як ми зазначали вище, є важливим не лише для дослідження минулого, а й для кращого розуміння сьогодення та майбутнього.

Структура роботи має наступний вигляд: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Київська Русь стала початком української державності, від неї йде наша культура та наші традиції, вона ж подарувала Україні й велику дипломатію, яка охоплювала широкий спектр політичних засобів та так само широкий політичний простір. Візантія, Хозарія, Скандинавія, Західна Європа, степ – скрізь ми можемо побачити активну політику Русі, яка використовувала і династичні союзи, і військові конфлікти, а також економічну і релігійну дипломатію. Всі ці аспекти світової політики завжди привертали увагу науковців. Вивчення їх робіт дозволить нам краще зрозуміти свою політичну історію. Це має важливе значення, оскільки її розуміння прямо впливає на усвідомлення нашого сьогодення і нашого потенційного майбутнього.

На сьогодні в Україні та закордоном створена низка *наукових праць*, присвячених дослідженню політичних відносин Київської Русі. Від багатотомних монографій і до статей – кожна робота має велике значення, оскільки вона робить свій внесок у таку важливу тему, як політична історія України.

Загалом усю опрацьовану нами наукову літературу (як вітчизняну, так і зарубіжну) можна поділити на три основних групи: праці, присвячені загальному огляду історії України або Київської Русі (у яких в тому числі розглядаються і її міждержавні відносини); праці, присвячені огляду саме політичної історії Русі або її окремих історичних періодів; праці, присвячені окремим подіям пов'язаним з міждержавними відносинами.

Важливою працею, яка була використана у нашій роботі, є «Історія України-Руси» (перший, другий та третій томи [16; 17; 18]) Михайла Грушевського. В цій монографії, разом із загальним висвітленням історії України, історик, використовуючи широкий перелік іноземних джерел, аналізує і питання, пов'язані з міжнародними відносинами. Також дослідженню історії Київської Русі присвячені праці таких науковців як Наталія Полонська-

Василенко та Петро Толочко [40; 43]. У праці «Київська Русь» останнього окремий розділ присвячений аналізу політичної історії Русі.

У своїй праці «Княжа доба: портрети еліти» [3] Леонтій Войтович провів ґрунтовне дослідження української панівної еліти кінця IX - початку XVI століть, її персональний склад та участь у політичному житті країни. Аналіз різних династій має особливе значення для нашої роботи, оскільки дослідження шлюбних зв'язків князів дозволяє краще зрозуміти відносини окремих князівств з різними державами

Питання, пов'язані зі шлюбною дипломатією, окремо також розглядали у своїх публікаціях Марія Гаврилишин, Ірина Чистякова та Галина Воробйова [5; 48].

Серед праць, присвячених власне політичній історії, важливе значення має робота «Нариси з історії дипломатії України» [6], яка є першим великим дослідженням дипломатичної історії України. В цій праці автори, використовуючи різноманітні джерела, висвітлюють розвиток дипломатичних відносин України з іншими країнами, в тому числі й у період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Також політичні зв'язки України досліджувалися у працях Леонтія Дещинського «Міжнародні відносини України: історія і сучасність» [19] та Івана Шекери «Міжнародні зв'язки Київської Русі» [47].

Історії Української дипломатії присвячена низка навчальних посібників, кожен з яких містить цінну інформацію для аналізу політичних відносин Русі. Серед них нами були використані: навчальний посібник «Зовнішня політика України» [24] за авторством О. Кучика та О. Зайця, в якому аналізуються етапи розвитку міжнародної діяльності України; «Історія дипломатії: від давнини до нового часу» [25] А. Зінченка, в якому автором розглядається дипломатія Київської Русі та Галицько-Волинського князівства; «Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року)» [38] Івана Овсія, присвячений висвітленню міжнародного становища й зовнішньополітичних відносин українських держав.

Питання, пов'язані з політичними відносинами Русі, досліджувалися й в іноземній історіографії. Зокрема польський історик Адріан Юсуповіч, який спеціалізується на дослідженні Галицько-Волинського князівства, у своїй статті «Tak zwany «Latopis Połocki» w przekazie Wasilja Tatiščeva. Rola Drohiczyzna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku» [50] аналізує польсько-волинське прикордоння та долю міста Дорогичина. Це дослідження важливе для аналізу відносин Польщі та Русі (Волинської землі) у другій половині XII століття.

Американський історик Воррен Тредголд є автором десяти книг та понад п'ятдесяти статей з візантійської історії та літератури. Одна з яких «Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus'» [53] є важливим дослідженням, яке дозволяє краще зрозуміти зародження та розвиток Русько-Візантійських відносин у перші роки їх становлення.

Важливими для дослідження нашої теми є також різні статті та публікації, присвячені окремим аспектам зовнішньополітичних відносин Русі IX-XIII століть. Окрім дослідження династичних відносин, про що ми згадували вище, увагу науковців привертало й питання торгівельних відносин, чому була присвячена окрема публікація Петра Толочка «Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII-X ст.» [46].

Серед інших досліджень, присвячених такій важливій темі як відносини Русі і Візантії, ми використовували також статтю Сергія Громенка «Тмуторокань і східний Крим у X - XI століттях» [42], яка є цікавою з огляду на аналіз відносин Русі і Візантії у питанні приналежності Тмуторокані. Зв'язок з Русько-Візантійськими відносинами має також праця Івана Гапусенка «Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря» [9].

Важливими для аналізу відносин Русі, Німеччини та Візантії у часи правління княгині Ольги є дослідження Дмитра Гордієнка «Візантійський фактор зближення Русі і Германії за княгині Ольги та Оттона I» та «Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення» [13; 14].

Особливе значення у вивченні політичної історії Київської Русі мають *історичні джерела* – літописи, договори, хроніки, а також пам'ятки середньовічної літератури. Нами були використані різні джерела – руські, польські, грецькі та німецькі.

Літописання бере свій початок у Києві, але з часом його гілки, як зазначає Петро Толочко, порівнюючи літописання із деревом, розрослися по всіх землях Русі [44, с. 81]. Пізніше літописи були зібрані в Іпатіївському літописі – великому літописному зведенні, яке містить «Повість временних літ», Київський та Галицько-Волинський літописи. Його український переклад вперше був виданий у 1989 році під назвою «Літопис Руський» [35]. Інше джерело, яке ми використали, це Новгородський перший літопис [37]. Він, разом з Повістю временних літ [39], є важливим джерелом для аналізу раннього літописання Русі. Загалом основною ідеєю, яку намагалися донести літописці, було єднання та спільна оборона від ворогів. Це говорить про те, що навіть у часи роздробленості пам'ять про єдину та сильну Русь часів Володимира та Ярослава жила у думках людей та спонукала їх до протистояння іноземним завойовникам.

Іншим важливим руським джерелом, яке ми використали під час дослідження, є Слово о полку Ігоревім [41], яке є однією із найвідоміших пам'яток давньоруської літератури. Так само як і у попередніх джерелах, її головною ідеєю є заклик до єднання. Цей твір також висвітлює протистояння русичів із кочовим степом, що було актуально протягом усього існування Русі.

Серед польських джерел важливе значення для нашого дослідження має Хроніка Яна Длугоша [49], оскільки окрім польської історії там висвітлюються події, пов'язані з навколишніми землями. З огляду на це у хроніці були використані руські літописні пам'ятки, в тому числі і такі, які не збереглися до наших днів (київський літописний звід XI ст. у перемишльській обробці та Перемишльський єпископський звід) [20, с. 403].

Окремої уваги заслуговують німецькі історичні джерела, зокрема Гільдесгаймські аннали [54], в яких є звістки про відносини між Німеччиною та

Руссю у X столітті. Також ми використовували інформацію з наукової серії «Monumenta Germaniae Historica» [51; 52] – присвяченої висвітленню першоджерел з історії німецького Середньовіччя.

Для аналізу ранніх етапів Київської держави нами використовувалися візантійські джерела, такі як «Житіє Георгія Амастридського» та «Житіє Стефана Сурозького». Для огляду політичної історії також важливе значення мають русько-візантійські договори.

Зазначені вище візантійські джерела у перекладі українською мовою розміщені у хрестоматії Михайла Грушевського «Виймки з жерел до історії України-Руси» [15]. Окрім грецьких там же розміщені західноєвропейські, арабські та скандинавські джерела з ранньої української історії.

У підсумку можна зазначити, що тема міжнародних відносин Київської Русі, через своє важливе значення, є досить популярною серед науковців, як вітчизняних, так і іноземних, але навіть попри це у ній ще залишається багато дискусійних питань, які варто розглянути.

РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РУСІ У ПЕРІОД ЄДНОСТІ ТА НАЙБІЛЬШОГО ПІДНЕСЕННЯ (882-1054 РР.)

Політична історія Русі, як великої і впливової європейської країни, поєднувала в собі всі аспекти середньовічних політичних відносин. Від шлюбної дипломатії та економічної політики до питань релігії й воєнних заходів. Останнє ми більш детально розглянемо далі.

2.1. Західна та візантійська воєнна політика київських князів

У період єдності усі європейські воєнні кампанії Русі поділяються на дві основні групи: війни з Візантією (з огляду на сильний зв'язок, сюди віднесемо і сутички з Болгарським царством), які мали велике значення у стосунках Константинополя та Києва у період, якому присвячений цей розділ; до другої групи віднесемо конфлікти з Польщею, які розпочалися трохи пізніше, вже за Володимира.

Аналізуючи історичні джерела, можна впевнено сказати, що про войовничих русичів в Європі знали ще до утворення Русі. Їх перший вихід на політичну арену можна віднести десь до VII століття, коли мешканці Середнього Подніпров'я брали участь у нападах на територію Візантії [24]. Але, на жаль, часи VII – першої половини IX століть є досить бідними на інформацію, тому можемо назвати лише кілька згадок про військову політику тих часів. Окрім першого достеменно відомого нападу на Константинополь, який стався у 860 році, знаємо про кілька більш ранніх походи. Михайло Грушевський, посилаючись на інформацію з візантійських творів «Житіє Георгія Амастридського» та «Житіє Стефана Сурозького» [15, с. 15-18], говорить про наступні: похід десь наприкінці VIII - початку IX століть, похід князя Бравлина на Візантійські володіння у Криму та похід на початку IX століття невідомого воєводи на Амастриду [16, с. 401]. На думку Воррена Тредголда він міг статися у 818 або 819 році [53, р. 143], але точної дати не

знаємо. Загалом нападів в ті часи могло бути значно більше [53, р. 143]. Підтвердженням цього може бути інформація з «Житія Георгія Амастридського» (перша половина IX століття), де русичів називають такими, які утіху знаходять «тільки в убивстві» [15, с. 15; 16, с. 402]. Іншим підтвердженням є посольство від Русі до імператора Теофіла у 839 році, яке, за прикладом посольства 860, могло статися після більш раннього походу на Константинополь, або ж за результатами низки нападів русичів на Візантію [16, с. 404]. Також зазначимо, що деякі історики вважають, що походів на Константинополь могло бути і більше. Михайло Брайчевський, наприклад, доводив, що вони могли відбуватися і пізніше у 863, 866 та 874 роках [24].

З огляду на зовнішньополітичну ситуацію яка склалася навколо Візантії у цей час, варто зазначити, що похід 860 розпочався як раз тоді, коли імператор Михайло III вийшов зі столиці та вирушив проти арабів [24]. Цікавим є також і те, що кінець 830-х років, коли, як ми писали вище, міг потенційно відбутись напад на Константинополь, також збігається з активізацією протистояння Візантії і арабів. Все це може бути свідченням гарної обізнаності київських князів у зовнішній політиці.

Подальше об'єднання слов'ян та утворення Русі було великим викликом для Константинополя, оскільки його вплив на південноруські племена, у тому числі й полян, слабшав. Тому єдиним варіантом для Візантії було використання сусідів Русі, а саме кочових племен та хозар для стримування Русі та захисту власних кримських колоній. Ці землі, з огляду на політику таких руських князів як Святослав та Володимир, дійсно були під загрозою.

Першим князем Київської Русі був Олег Віщий (882-912(922?). Давнина часу та велика кількість неточностей у літописах робить його постать напівлегендарною. Ми точно не знаємо, ким він був для Рюрика та Ігоря та коли помер. За Повістю минулих літ це сталося у 912 році, а за Новгородським першим літописом у 922 [37; 39, с. 57]. З огляду на це його політика, у тому числі й воєнна, так само сповнена неточностей, що ускладнює розгляд цього періоду Русі та породжує велику кількість дискусій серед істориків.

Відносини слов'ян із Візантією, які, як ми могли побачити вище, існували ще у додержаний період, у часи князювання Олега піднялися на більш високий рівень та досягли чіткої юридично-правової регламентації. Це було пов'язано з договорами (договором?), які були укладені (який був укладений) внаслідок походу на Константинополь у 907 році. Реальність цього походу викликає дискусії, однак більшість істориків, серед яких Наталія Полонська-Василенко та Петро Толочко, вважають що він все ж таки був [40, с. 96; 43, с. 53]. Одним із противників цієї думки є Леонтій Войтович, який, з огляду на відсутність хоча б яких відомостей про похід на Константинополь у цей час, говорить про його нереальність [3, с. 207]. Михайло Грушевський схожої думки, але він зазначає, що на початку X століття могло бути декілька менших походів і можливо навіть вдалих [16, с. 430-431]. Окремо зазначимо і те, що існування двох договорів (907 та 911 років) може взагалі говорити про два походи на Константинополь у ці роки [24]. Але більш правдоподібно виглядає думка Наталії Полонської-Василенко, яка говорить, що договори доповнюють один одного і були штучно розділені літописцем [40, с. 96].

Але незалежно від різних поглядів з впевненістю можна сказати, що договір дійсно існував, і з огляду на його вигідність для Києва, цьому скоріш за все передували якісь успішні військові дії Русі. Це стало початком офіційних союзних відносин між Руссю та Візантією, які протримаються ще кілька століть [15, с. 35-40].

Стосовно подальших відносин між Києвом та Константинополем є інформація про участь руського полку у поході на арабів у 910 році. Пізніше Русь також допомагала Візантії у її війні проти правителя Болгарського царства Симеона. Михайло Грушевський вважає, що це могло статися десь у 920 році, можливо ще за Олега (якщо дивитись на його життєпис за НПЛ) [16, с. 433; 37]. Чи була врешті-решт відправлена допомога, не знаємо, тому впевнено казати про стан відносин між Руссю і Болгарією не можемо. Однак, з огляду на мир між Руссю та печенігами, направлений проти Болгарії (915 р.), про що

говорить Леонтій Войтович [3, с. 209], можна припустити, що відносини між двома країнами у цей період, а також і за часів Ігоря, були складними.

У намаганнях зрозуміти причини цього варто провести паралель зі Святославом та Володимиром Мономахом, центральним питанням у балканській політиці яких було гирло Дунаю, а саме його економічний аспект. З огляду на це, можна припустити, що участь Ігоря або Олега у болгарській війні мала таку ж причину.

Таким чином, ці невеликі звістки можуть говорити про важливу подію у зовнішній політиці Русі, а саме про формування перших багатосторонніх відносин, такого собі «геополітичного трикутника» Візантія-Болгарія-Русь, центральним місцем якого, як ми тільки що зазначали, був Дунай. Проіснували ці відносини близько століття, допоки у 1018 році, один з її учасників – Перше Болгарське Царство, не був захоплений Візантією. Попри це, питання Дунаю підіймалося і пізніше.

Наступником Олега став Ігор (912(922?)-945), постать якого так само викликає багато дискусій, оскільки навіть інформація про те, що він наступник Олега не є точною. Михайло Грушевський, посилаючись на Масуді, припускав, що між Олегом та Ігорем міг правити Дір [16, с. 437]. Леонтій Войтович писав про можливість існування двох Ігорів, а Наталія Полонська-Василенко навіть трьох [3, с. 211; 40, с. 96; 43, с. 98]. Головною причиною, яка викликає таку кількість дискусій, є велика прогалина між 20-ми та 40-ми роками X ст. в його правлінні. Пізнє народження Святослава, також змушує сумніватися у звичній князівській періодизації.

Воєнна політика так само викликає багато дискусій.

Відносини між Руссю та Візантією змінилися після приходу до влади в останній Романа I Лакапіна, який почав зміцнювати імперію і якому, очевидно, були не до вподоби умови попереднього договору з Києвом. Наслідком цього став новий конфлікт з Руссю. Стосовно його дати знаходимо різні відомості. У Новгородському літописі міститься інформація про невдалий похід Ігоря на Константинополь у 920 році [37], а вже незабаром, у 922 бачимо «щасливий

похід» Олега. Ці події скоріше за все не відповідають дійсності і відносяться до більш пізнього періоду, а саме 941, 944 років, які і вважаються датами походів Ігоря. [16, с. 442; 35, с. 24-26].

Попри значні сили, зібрані для походу у 941 році (до 10 тис. воїнів) [24], він виявився невдалим, «ясним вогнем» греки спалили флот Русі, а Ігор вимушено відступив. Поразка, однак, не зламала бойового духу київського князя, який заради реваншу у 944 році заручившись підтримкою печенігів, відправився у новий військовий похід – на цей раз суходолом. Інформація про це змусила імператора відправити своїх послів до Ігоря, який, отримавши дарунки, повернувся назад у Київ. Пізніше, того ж року, був укладений новий договір з Візантією, в якому поновлювалися торгівельні відносини, укладені ще за Олега, щоправда, з деякими обмеженнями для купців, Русь також відмовлялася від претензій на Крим, а також зобов'язувалася за потреби допомагати Візантії військом [15, с. 55-60] Останній пункт можливо став причиною, чому Ігор, повертаючись додому, відправив найманих печенігів на Болгарію. Також, з огляду на згадки про Крим, можливо були якісь сутички і на півострові [9, с. 67]. Коротко характеризуючи новий договір, можна сказати, що він був менш вигідний для Русі ніж попередній, але той факт, що він укладався на «вічні часи», «...на всі літа, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть...» [24], говорить про встановлення міцних дипломатичних відносин між країнами.

Про причини війни 940-х років точної інформації не маємо, але найімовірніше цьому посприяли намагання змінити умови договору 907, 911 року. Іншою причиною, яка, однак, не виключає названої вище, могли стати напади печенігів на Русь у 920 році, що були підмовлені Візантією. Такі висновки робить Петро Толочко на основі тексту з твору Костянтина Багрянородного – «Про управління імперією» [43, с. 58]. Це звучить досить правдоподібно, оскільки степ у цей час був вагомим важелем у політиці Візантії проти Русі. Ще однією причиною могло бути намагання Русі поширити свій вплив на Крим [24].

Фактичною наступницею Ігоря стала його дружина Ольга (945-964), яка була регентом при своєму ще малолітньому сині Святославі. Її зовнішня політика була мирною і здебільшого зосереджувалася на релігійній сфері, тому це питання ми розглянемо у наступному підрозділі, а зараз відразу перейдемо до політики її сина Святослава Ігоровича.

Святослав Ігорович (945)964-972) – попри своє не довге фактичне правління – увійшов до нашої історії як найбільш войовничий князь. Найкраще його характер і політику описують слова українських істориків Михайла Грушевського та Леонтія Войтовича, які називали князя і останнім вікінгом, і запорожцем на київському столі [3, с. 227; 16, с. 458].

Загалом військова політика Святослава чітко поділяється на східну і західну, останню, яка повністю була зосереджена на Болгарії, ми розглянемо далі. Але, перш ніж переходити до її аналізу, спочатку варто коротко описати ситуацію на Балканах у цей час.

Перше Болгарське Царство, яке за правління Симеона перебувало на піку свого розвитку, після його смерті у 927 році вступило у період феодальної роздробленості. Внутрішні міжусобиці, відокремлення Сербії та загальне послаблення країни врешті-решт призвели до занепаду царства. У той самий час Візантія, принижена договором 927 року та розуміючи, що втрачає власний вплив на Болгарію, прагнула приборкати її, що особливо помітно після приходу до влади в Константинополі Никифора Фоки. Не бажаючи виступати проти Болгарії сам на сам, імператор запрошує у цю кампанію Святослава та обіцяє йому завойовані землі [16, с. 467]. Зрозуміло що ця обіцянка була лише заради більшої привабливості пропозиції, насправді ж імператор прагнув послаблення Болгарії, а разом з нею і самої Русі [43, с. 64]. Заради цього у 967 році до Києва прибуває візантійський посол Калокір. Великі можливості, які відкривалися перед Святославом, не могли не зацікавити князя, а тому він відразу ж погодився. Головним і найбільш очевидним, з огляду на інформацію, яка міститься у літописі, було привабливе економічне розташування Дунаю, а саме Переяславця, де за словами самого ж Святослава «...усі добра сходяться:

із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь» [35, с. 39]. До того ж контроль над Болгарією фактично дозволяв київському князю відновити плани Симеона та претендувати на встановлення контролю над Балканами, а у перспективі навіть над Константинополем.

Улітку 968 року, зібравши 60 тисяч війська, Святослав починає вторгнення у Болгарію, сили якої натомість були вдвічі меншими – близько 30 тисяч [16, с. 468]. Після перемоги під Доростолом йому вдалося захопити близько вісімдесяти містечок по Дунаю, а важливий економічний пункт Переяславець стає резиденцією князя. Чи дійсно кількість міст була такою великою не відомо, але за припущенням Михайла Грушевського мова могла йти про підкорення усіх земель між Дунаєм та Чорним морем, тобто Добруджі [16, с. 468].

Проте довго затриматись тут у Святослава не вийшло. Никифор Фока, настрашений успіхами київського князя нападає на Русь печенігів, через що Святослав вимушено повернувся до Києва. Там він уклав з кочовиками мирний договір (що було особливо важливо для продовження наступу на Болгарію) та у 970 році вирушив у другий Балканський похід, який був скерований вже не проти Болгарії, а проти Візантії [24]. Унаслідок взяття Великого Преслава – столиці Болгарії, місцевий цар Борис II, а разом з ним і уся Східна Болгарія, визнали владу Святослава. План Никифора Фоки зазнав невдачі, оскільки військо Русі почало рухатися на Константинополь.

Наступ Святослава фактично був зупинений внаслідок поразки під Аркадіополем та брак військ, що змусило князя відступити до Доростола, для того, щоб пізніше відправитись до Русі за підкріпленням. Але вже у 971 році новий візантійський імператор Цимісхій переходить у контрнаступ, в наслідок якого грецькими військами був зайнятий Великий Преслав. Остаточо Балканський похід Святослава закінчився у липні 971 року, коли внаслідок двомісячної облоги Доростола греками, князь був вимушений вступити з ними в перемовини. Згідно з договором 971 року Святослав відмовлявся від

подальших претензій на візантійські володіння, зокрема на Болгарію та Крим, а також ставав союзником імперії [24]. На цьому начебто і мала закінчитись ця балканська історія, але її кінець був більш трагічним для руського князя. У 972 році, повертаючись до Києва, Святослава вбили підкуплені Візантією печеніги. Очевидно, що такий крок Константинополя був зумовлений серйозним занепокоєнням щодо можливих прагнень реваншу у Святослава, якому тоді було лише близько сорока років (Рис. 2.1).

Напевно жоден з інших князів Русі, і попередніх, і майбутніх, не був настільки ж амбітним як Святослав, плани якого йшли далеко на схід та південний захід і досягали Каспійського моря та можливо навіть Константинополя. Однак результати балканських воєн, врешті решт, були не дуже позитивними. Подальша Дунайська політика Русі відійде на другий план, допоки і зовсім не зникне з поля зору руських князів.

Князювання Володимира Великого (978-1015) стало початком нового періоду в історії Русі, для якого характерна внутрішня консолідація та посиленням країни, що дозволяло князю проводити активну зовнішню політику, в тому числі і військову. Володимир став першим, хто вступив у конфлікт із Польщею, а також продовжував протистояння з Візантією. Загалом, навіть сам прихід князя до влади був пов'язаний із підтримкою його скандинавами.

Перший військовий похід Володимира стався у 981 році, коли, як зазначає літопис «Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи...» [35, с. 49]. Щоб краще розуміти контекст описуваних далі подій, коротко зазначимо, що у цей період Польща вела активні воєнні дії зі своїми сусідами, особливо з Німеччиною, тому подальша воєнна політика Русі могла мати або пряме, або опосередковане значення у цих подіях. Загалом ми можемо побачити, як у цей час встановлюються ще одні багатосторонні міжнародні відносини між Руссю, Польщею та Німеччиною. Вони, на відміну від тристоронніх дунайських відносин Святослава, які фактично не проіснували і п'яти років, протримаються багато десятиліть, а їх вплив буде помітний і за часів удільної роздробленості.

Повертаючись до подій 981 року, існує думка що цей похід був здійснений проти Польщі, але не всі науковці погоджуються з цим твердженням. Михайло Грушевський зазначає, що в ті часи Краків був чеським. Якщо вважати цю інформацію реальною, то вважати, що Червенські міста тоді були під польською владою, було б не логічно [16, с. 488-489]. Наталія Полонська-Василенко також не погоджується з польським контролем цих земель та вважає, що в той час вони належали Чехії і у неї власне й були забрані [40, с. 111]. Підтвердженням цього може бути назва міста Перемишля, яке за думкою деяких науковців має чеське походження. Про подібне писав і середньовічний історик Ян Длугош [30, с. 65].

Якщо все ж таки вважати ці землі польськими, то варто звернути увагу на те, що польський князь Мешко I був у цей час у напружених відносинах з Оттоном II. З огляду на це, а також на відносини Русі і Німеччини, встановлені ще за часів Ольги, ми можемо припустити, що окрім територіальних та економічних причин війни (торговий шлях через Краків до Праги) міг бути ще якийсь союз або ж просто домовленість між Руссю та Німеччиною.

Ці події, знову ж таки за умови польської влади над червенськими містами, могли мати зв'язок і з походом Володимира на ятвягів, який стався у 983. Це припущення ми робимо з огляду на те, що балтійський регіон займав важливе місце у відносинах Русі та Польщі, що добре помітно у більш пізні етапи історії цих країн.

Також можемо зробити припущення, що згадані нами вище події мали зв'язок і з походом Володимира на радимичів у 984 році, які, як зазначає літопис, були «із роду ляхів» [35, с. 51].

Західна воєнна політика Володимира продовжується у 992 (993?) році, коли князь Володимир ходив на білих хорватів. Точних причин цього походу назвати не можемо, але Михайло Грушевський припускав, що він міг бути відгомонам якоїсь нещодавньої війни з Польщею, або з Чехією чи Угорщиною [16, с. 493].

На початку X століття, у зв'язку з одруженням сина Володимира – Святополка з дочкою Болеслава I відносини між Польщею та Руссю покращуються. Однак вже у 1013 році польський князь почав свій невдалий похід на Русь. Його причиною могло стати ув'язнення Святополка Володимиром, через якого Болеслав прагнув отримати вплив на Русь, а також, з огляду на майбутні події, ще й повернути Червенські міста. Іншою причиною могло бути зближення Русі і Німеччини, бо за рік до цієї війни Володимир одружився з онукою Отона I [24].

Окремо згадаємо й про похід Володимира на Херсонес у 988 (989?) році. В ці часи у Візантії відбувалося повстання Варди Фоки, яке серйозно загрожувало владі Василя II. Через це імператор був змушений звернутися по допомогу до Володимира. Київський князь, чудово розуміючи його безвихідь, за військо просить шлюбу з сестрою імператора багрянородною Анною. У Константинополі цю вимогу сприйняли з обуренням та все ж погодилися, але за умови хрещення Володимира. Військова підтримка київського князя врешті допомогла подолати повстання. Але позбувшись загрози імператор не спішив видавати свою багрянородну сестру за «варвара». Ця відмова і стає причиною походу на Херсонес. Захопивши місто та погрожуючи самому Константинополю, Василя II змушують піти на поступки і віддати свою сестру Володимиру. Це був сильний удар по престижу Візантії. Натомість авторитет київського князя, якого за словами Михайла Грушевського раніше ставили нижче хозарського кагана чи болгарського царя [16, с. 497], сильно виріс. Це можна вважати однією з, а можливо й головною, причиною походу Володимира на Херсонес.

Смерть Володимира Великого у 1015 році стала початком нової боротьби за київський престол, ще більш запеклої ніж за часів Ярополка. З цим протистоянням пов'язана досить неприємна для авторитету Русі подія, коли користуючись ослабленістю держави інша країна намагається відкрито впливати на неї. Це, на жаль, стане характерним для подальшої історії Русі. Однак цього разу, завдяки стабільності, подарованій Володимиром, та

енергійності Ярослава Мудрого (1019-1054), країну не просто вдалося вберегти, а й продовжити її політику як сильного та впливового гравця. Михайло Грушевський вважав, що часи Володимира були піком розвитку Русі [17, с. 1-2], з чим ми не можемо погодитися. Дійсно, внутрішні справи країни йшли все гірше – іноземне втручання Польщі в міжусобицю Володимировичів та дуумвірат Ярослава і Мстислава, який можна вважати передвісником удільної роздробленості. Але досягнення зовнішньої політики Ярослава були настільки значними, що з легкістю нівелювали усі внутрішні проблеми – стрімко розвивалися шлюбні відносини, Русь втручалася у справи Польщі та навіть можливо була спроба відокремити київську церкву від Константинополя. З огляду на вищезазначену інформацію можна вважати, що саме часи Ярослава, коли внутрішні проблеми ще не заважали активній політиці Русі на зовнішній арені, і були її піком.

Загалом, західна воєнна політика Ярослава мала три напрями: візантійський, північний та найбільший – польський.

Польська політика Ярослава була тісно пов'язана з Німеччиною, і на відміну від часів Володимира, де ми могли робити лише припущення стосовно цього зв'язку, на цей раз він був явним. Свій початок ці відносини беруть ще в часи протистояння між двома Володимировичами. Ярослав, побоюючись дружньої до Святополка Польщі, починає шукати проти неї союзників, з чим пов'язане посольство до Німеччини у 1016 році. Згідно з укладеним договором в 1017 році Ярослав ходив на Польщу, але як зазначає Михайло Грушевський, особливої енергії в цьому не показав [17, с. 11]. Пізніше, на початку 1018 року Болеслав та німецький імператор Генріх II укладають мир і в тому ж році разом з польськими військами на Русь вирушив і німецький загін. Святополк, який завдяки допомозі свого тестя зміг удруге зайняти Київ, відпускає його та віддає Червенські міста, що очевидно і було головною метою польського князя. Допомога ця, однак, не дуже допомогла Святополку, оскільки вже у 1019 році Київ знову був зайнятий Ярославом, на цей раз остаточно. Надалі одним із головних завдань нового князя стає повернення втрачених західних земель, з

чим пов'язаний невдалий похід на Берестя у 1022 році. Ситуація покращилася після внутрішніх змін в обох країнах. В 1025 році помер Болеслав I і Польща вступила у період кризи. Положення Русі навпаки покращилося, бо у 1026 році Мстислав і Ярослав дійшли згоди і надалі допомагали один одному у власних воєнних походах. Як наслідок у 1030 році, під час війни Польщі з Німеччиною, Ярослав займає Белз, а наступного року усі Червенські міста. Пізніше князь також ходив і на Балтію, у 1038 на ятвягів, а 1040 на Литву.

Другий етап польської політики Ярослава починається у 1039 році. В ці часи київський князь разом з німецьким імператором підтримували Казимира Пяста та допомагали зберегти єдність його держави. Німеччині це було вигідно, оскільки Польща урівноважувала її відносини з Чехією, а для Русі вона була перепорою від німців. З цим пов'язані два походи Ярослава на Мазовію у 1041 та 1047 роках.

Михайло Грушевський вважав, що згадані походи Ярослава мали зв'язок, і їх головною метою було зміцнення, а може й розширення західних кордонів Русі [17, с. 22].

За Ярослава довгий час відносини з Константинополем залишалися позитивними, є навіть відомості що в 30-х роках руські війська допомагали Візантії [24]. Однак у 1043 році між країнами стався конфлікт. Точної причини цього не знаємо. Деякі науковці вважають, що це було пов'язано зі зміною політики Візантії та початком утисків руських купців, що напевно було пов'язано з приходом до влади нового імператора Костянтина IX Мономаха у 1042 році [24; 27, с. 8]. Михайло Грушевський натомість вважав, що конфлікт міг статися через бажання Ярослава отримати якісь торгівельні привілеї [17, с. 36]. Сам похід завершився невдало, і в результаті було укладено угоду, яка відновлювала попередні договори [24].

Ще одним напрямком військової політики Ярослава була північ. У 1030 році здійснений похід на чудь, в результаті чого було збудовано місто Юр'їв. У 30-40 роках також відбувається кілька походів на Балтію, але надовго тут закріпитися не вдається [24].

У 1054 році помер Ярослав Володимирович. Його наступники, з кожним новим поколінням, все більше уваги приділяли внутрішнім міжусобицям, замість зовнішньої політики, а тому наступальна воєнна діяльність Русі здебільшого закінчилася.

2.2. Східна воєнна політика

Важливою ареною воєнної дипломатії Києва був східний напрямок, який займав особливе значення для країни на перших етапах її історії, а саме до смерті Святослава Ігоровича. Надалі уся східна дипломатія Русі здебільшого зосередилася на кочовиках, відносини з якими ми також розглянемо у цьому підрозділі. Загалом східну політику Русі умовно можна поділити на кілька основних напрямків: болгарський, степовий, кавказо-каспійський та хозарський, останній мав важливе значення для історії Русі, ще до її створення та у перші роки існування.

Вважають, що поляни звільнились від хозарського панування у 860-х роках, натомість Михайло Грушевський схиляється до більш раннього періоду, і відносить цю подію до VIII ст. [16, с. 415]. Якщо це дійсно так, то можна припустити, що увесь цей час відбувались якісь сутички з Хозарією. Схожої думки й історик Воррен Тредголд, який, аналізуючи посольство 839 року, говорить, що в ці роки між Руссю та хозарами були напружені стосунки внаслідок більш раннього конфлікту [53, р. 133].

У зв'язку з цим у першій половині IX ст. утворюється ситуативний союз між Хозарією та Візантією, до якого пізніше доєднуються й угорці, що у цей час мешкали у степу. Спрямований він був, вірогідно, проти все більш сильних слов'ян. На фоні цього у 30-х роках IX ст. Візантія надає допомогу хозарам у будівництві Білої Вежі [53, р. 143-144]. Для кращого розуміння причин створення цього альянсу варто згадати події, описані нами у попередньому підрозділі (похід Бравліна, на Амастриду тощо). Разом з тим деякі історики припускають, що посольство 839 року було пов'язане з прагненнями слов'ян

залучитися підтримкою греків проти хозар, навіть з огляду на їх союз, бо імперія постійних союзників не шукала [12, с. 8].

Про походи русичів на схід ми починаємо чути від другої половини IX століття. Першим, про який знаємо, був похід на Абесгун у 860-х роках. Михайло Грушевський також наводить думку що похід насправді міг статися пізніше, десь на початку 880-х років [16, с. 403]. Його причин ми не знаємо, але деякі історики, схиляючись до першої дати, вважали цей похід виконанням союзницьких зобов'язань перед Візантією, яка тоді була у стані війни з Арабським халіфатом [36, с. 109; 43, с. 52].

У часи правління Олега Хозарія вже перебувала у занепаді, але все ще контролювала важливі торгівельні шляхи, які проходили через її територію. Економічна привабливість регіону скоріше за все і спровокувала подальші війни, хоча Петро Толочко, за прикладом походу на Абесгун у 860 році, пов'язує їх з відносинами з Візантією [43, с. 53]. У 909-910 роках відбувається іще один похід Русі на Абесгун, а у 912-913 на південний Каспій. Дискусійним питанням з огляду на описані події залишається роль Хозарії. З огляду на інформацію, яку дає нам Масуді, ми знаємо, що війська Русі пройшли через територію хозар мирно, бо їм пообіцяли половину здобичі з походу [16, с. 416]. Михайло Грушевський натомість був іншої думки. Історик вважав що головною була слабкість та занепад Хозарії, яка просто не мала можливості дати нормальний відпір Русі [16, с. 416-417]. Повертаючись назад, ослаблені після битв війська русичів були побиті хозарами, причиною чого, як зазначає Леонтій Войтович, була мусульманська гвардія кагана, яка вимагала розправи [3, с. 207].

Останнім східним походом за правління Олега, на думку Леонтія Войтовича, була допомога князя Візантії у війні проти Хозарії, яка могла статися у 921 році. Цей похід міг бути невдалим, що і стало причиною відсторонення Олега від влади [3, с. 209].

Наступний східний похід стався у часи правління Ігоря у 944-945 роках. Ці події важливі з огляду на їх роль у відносинах Русі, Візантії, а також Хозарії.

Цього разу Русь йшла до Закавказзя не сухоходом, а морем, оскільки Хозарії після минулого підступного нападу не довіряли [16, с. 443]. Петро Толочко у своїй праці писав, що ці дії Русі, як і більшість згаданих нами східних походів, були пов'язані з війною проти Візантії і були спрямовані проти союзного їй Марзубана – лідера горців південного Каспію [43, с. 60]. Спочатку русичі зайняли Дербент, далі через Ширван вони піднялися до столиці Аррана (регіон на території сучасного Азербайджану) Бердаа і вигнали звідти Марзубана. Після цього вони самі зайняли місто та стали там табором. Пізніше, через епідемії, ослаблення власних військ та напевно розуміючи безперспективність планів щодо Візантії, руські війська, з великою здобиччю, відступили [43, с. 60]. На цьому завершується східна політика Ігоря.

Важливе місце схід займав у політиці Святослава, який своє фактичне правління почав зі звільнення в'ятичів від сплати данини хозарам. У 965 році князь іде на Оку і Волгу, де розбиває булгар та бургасів. Продовжуючи наступ, Святослав захоплює у хозар Білу Вежу, спускається по Волзі, розоряє хозарську столицю Ітіль та рухаючись далі дістається Семендера. На Кавказі князь, здолавши ясів та касогів, накладає на них данину (Рис. 2.1). Інформація про ці народи досить цікава для аналізу міжнародних відносин Русі, а тому це питання ми розглянемо більш детально. З огляду на інформацію, яка в нас є, ми можемо вважати, що касоги та особливо яси (одне з аланських племен) були союзниками Русі ще з часів Ігоря, бо під час походу на Бердаа на стороні Русі згадуються й алани [16 с. 443]. Також у Новгородському першому літописі знаходимо цікаву інформацію, що після перемоги над ясами і касогами, Святослав привів їх до Києва («приведе Киеву») [37], невідома тільки причина цього, чи на поселення, чи у ролі військових найманців. Повертаючись до розгляду східного походу Святослава, згадаємо цікаву думку Михайла Грушевського, який припускав, що якби не болгарська кампанія, то був би ще якийсь похід на каспійське узбережжя [16, с. 463]. З огляду на інформацію арабського географа Ібн Хаукаля, який похід Святослава відносив до 968-969 років, можна було б припустити, що між болгарськими кампаніями Святослава

міг статися ще один похід на хозарські землі, однак Михайло Грушевський вважав це не дуже реальним [16, с. 462].

Точних причин східного походу Святослава не знаємо, але можемо зробити кілька припущень. По-перше, це прагнення князя посилити вплив Русі у східному регіоні, що, як ми могли побачити, було досягнуто. Наступною причиною є економіка, а саме торгівля, бо територією Хозарії проходив важливий торговий шлях до Хорезма та Багдада. І третя причина – це похід заради здобичі, оскільки Ітіль та Семендер були досить багатими містами. Загалом, не варто виключати можливість того, що усі три варіанти правильні.

Наслідком східних походів Святослава стало значне посилення впливу Русі у Приазов'ї та на Дону – була захоплена Біла Вежа та, можливо, засноване Тматороканське князівство, проте це питання залишається дискусійним, оскільки є думка, що воно було засноване Ігорем ще у 940-х роках, після того як князь захопив хозарське місто Самкерш (власне Тматорокань) [26, с. 26; 47, с. 85]. Хозарія натомість фактично припинила своє існування. Цю подію більшість науковців вважають однією з причин, яка пізніше призведе до приходу торків та половців, але в цьому питанні ми можемо погодитися з позицією Михайла Грушевського та Івана Гапусенка, які зазначають, що до моменту початку активних воєнних дій Святослава хозари вже були слабкі. Вони не змогли завадити приходу печенігів у 915 році, тому і половців навряд чи б зупинили [9, с. 80; 16, с. 464].

Свої східні походи Володимир, подібно до Святослава, починає з походу на в'ятичів у 981-982 роках та знову повертає їх під свою владу. У 985 році також знаємо про похід князя на Волзьку Булгарію. Цими діями Володимир намагався змусити платити їй данину, однак з огляду на слова Добрині, які бачимо в літописі «Оглядав я колодників (полонених) і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах» [35, с. 51], скоріше за все підкорити булгар не вдалося, напевно через невдачу походу. Проте між двома країнами був укладений мирний договір. Це може свідчити про зацікавленість Булгарії у покращенні стосунків з Києвом. Але навіть після

угоди відносини між країнами залагодити не вдалося, бо у 994 і 997 роках бачимо ще два походи Володимира і як наслідок укладення нової угоди у 1006 році, яка покращувала становище руських купців [24].

Також маємо інформацію, що після походу на Булгарію у 985 Володимир спустився по Волзі та розорював останні хозарські поселення, але закріпитися тут не вдалося. Багато істориків вважають цю інформацію неточною та відносять до часів Святослава, проте Михайло Грушевський, вважав ці події цілком реальними, та пов'язував їх зі становленням Тмутороканського князівства та справами в Криму (за Володимира влада Русі вірогідно поширилася й на Корчів – сучасну Керч) [16, с. 486-487].

Також маємо інформацію і щодо Кавказу. У 987 році ув'язнений емір Дербента звертався до Русі по допомогу. Як наслідок, війська русичів звільнили його і пізніше розорили узбережжя Ширвану. Ці події можуть підтверджувати реальність походу Володимира на хозар, але причин втручання Русі у справи Дербента не знаємо. Можливо, як і в багатьох більш ранніх випадках, це мало зв'язок із візантійськими справами князя.

Підсумовуючи східну політику Володимира, ми можемо бачити, як за кілька років князь зміг забезпечити собі надійний тил. Була підписана мирна угода із булгарами, влада Тмутороканського князівства поширилася на Корчів, до цього додамо також і Білу Вежу, а після взяття Херсонесу у 988 (989?) році, східні і південні кордони Русі стали максимально надійними, що і зіграло вирішальну роль у її відносинах із Константинополем під час війни.

Головним напрямком політики, якою займався Ярослав Мудрий був захід, східна ж політика повністю належала його братові та співправителю Мстиславу Хороброму, діяльність якого ми далі і розглянемо.

Мстислав Хоробрий – князь чернігівський та тмутороканський за характером був схожий на свого діда Святослава. Головною метою його зовнішньої політики було поширення влади у Подунав'ї та на Кавказі. У зв'язку з цим у 1022 році Мстислав починає війну проти касогів, під час якої відбувається легендарний бій Мстислава й місцевого князя Редеді. Результатом

стає вбивство останнього та перетворення касогів у данників Тматорокані. Як наслідок, вже у наступному році вони разом з хозарами беруть участь у міжусобиці Мстислава з Ярославом. Після примирення двох братів останній у 1029 році ходив на ясів. Мстислав натомість також допомагав Ярославу і брав участь у його західному поході 1031 року.

Продовженням східної політики Мстислава стали дії його військ у Закавказзі у 1030-ті роки. Десь між 1030 і 1032 роками русичі у союзі з аланами та горцями Дагестану брали участь у кавказькій міжусобиці синів правителя Аррана. У наступному поході, який відбувся у 1032 році, русичі і алани знову були союзниками, щоправда, цього разу очолював їх цар останніх. Похід на Ширван закінчився поразкою, тому у наступному році була спроба реваншу, який так само закінчився невдало. Описаний нами союз Русі з аланами є прямим продовженням дружніх відносин, про які ми згадували вище [21, с. 465-466].

Окремо розглянемо ще один вектор східної політики Русі, а саме відносини з кочовиками південного степу. У перші етапи існування Русі їх активно використовувала Візантія задля послаблення впливу Києва. На більш пізніх етапах кочовиків використовували вже самі князі у численних міжусобицях. З огляду на це відносини зі степом були досить складними, але все одно його мешканці займали важливе місце у воєнній політиці Русі.

У часи, яким відповідають хронологічні межі цього розділу, у південних степах домінували печеніги. Перші звістки про їх конфлікти з Руссю належать до часів правління Аскольда та Діра у 867 та 875 роках [1, с. 116; 47, с. 97]. Але впевненими у цьому бути не можемо, оскільки у північному Причорномор'ї печеніги з'являються лише у 80-90-х роках IX століття [16, с. 236]. Тому можемо припустити, що Аскольд насправді воював з угорцями, яких літописець помилково назвав печенігами. Такої ж думки і Леонтій Войтович. Історик також припускав що ці угорці могли бути союзниками Олега [3, с. 206].

Неточність інформації вище також підтверджують слова з іншого літопису, де під 915 роком зазначено «Приидоша Печенѣзи первое на Роускюю

землю», [34]) внаслідок чого був укладений перший русько-печенізький договір. Він, як ми вже згадували у попередньому підрозділі, за припущенням Леонтія Войтовича був спрямований проти правителя Болгарії Симеона [3, с. 209]. Попри угоду вже у 920 році стався перший конфлікт з печенігами. Його точних причин не знаємо, але з огляду на подальші події можемо припустити, що цьому посприяла Візантія. У часи правління Святослава Візантія продовжує використовувати печенігів. Перший такий напад стався під час болгарського походу князя у 968 році. У 972 році, знову ж таки за сприяння Візантії, кочовики вбивають Святослава. У 978 році на печенігів ходив Ярополк [1, с. 117], а вже у 980 печеніги були союзниками князя у міжусобиці.

Особливо печенізька проблема загострилася у 990-ті роки.. У 993 році Володимир розбив їх під Переяславом, однак вже у 996 він мало не потрапив до кочовиків у полон. Також знаємо, що у 997 печеніги ходили на Білгород. Така ситуація спонукала Володимира до будівництва Змієвих Валів – дерев'яно-земляних укріплень на південних кордонах Русі.

По смерті Володимира печеніги знову беруть активну участь у князівській міжусобиці, цього разу на стороні Святополка, з чим пов'язані конфлікти 1015, 1016, 1017 та 1019 років. В 1036 році відбувається останній невдалий напад печенігів на Русь, а у 1054 році приходять ще більш небезпечні половці, про яких більш докладно у наступному розділі.

Підсумовуючи два попередніх підрозділи, ми можемо сказати, що воєнна діяльність займала важливе місце у політиці Києва. Завдяки їй Русь поширювала вплив на сусідні землі, брала під контроль важливі економічні шляхи та укладала вигідні для себе договори. Але війни були не єдиним інструментом, який використовував Київ, окрім них важливе місце займала також і мирна дипломатія, яка, на нашу думку, з часом перейняла на себе головну роль у зовнішніх відносинах Русі. Кожен з її аспектів ми більш детально розглянемо у наступному підрозділі.

2.3. Мирна дипломатія Русі періоду єдності (Економічні, релігійні та шлюбні аспекти дипломатії)

Економіка завжди займала центральне місце у зовнішньополітичних відносинах, оскільки від фінансового добробуту країни залежить рівень її впливу та можливостей на світовій арені. На це часто впливає вигідне географічне положення, яке збігається з економічними шляхами або забезпечене важливими ресурсами. Намагання це положення покращити здебільшого і є причиною початку війн або укладання різноманітних договорів чи союзів в тому числі і на шлюбній або релігійній основі.

Загалом, як ми можемо побачити, від економіки беруть свої початки усі аспекти дипломатії, а тому розгляд цієї теми має важливе значення для нашої роботи.

Географічне розташування Русі було досить вигідним, що навіть наштотувало деяких істориків на думку, що вона виникла завдяки торгівлі зі сходом. Але не всі науковці погоджувалися з цим. Наприклад Петро Толочко вважає торгівлю результатом держави, а не навпаки [43, с. 187]. Частково з тезою про визначальну роль торгівлі погоджується Михайло Грушевський, який вважав, що ослаблення Хозарської держави і зменшення контролю над слов'янськими народами спонукало окремі економічно сильні міста до самоорганізації [16, с. 396-398].

На перших етапах існування Русі її головними торговими партнерами були здебільшого східні країни – Хозарія, Близький Схід, Волзька Булгарія. Важливе значення мала і Візантія.

Головний шлях, який використовувався для східної торгівлі, проходив Волгою, а важливим центром була Тмуторокань. Місто також стояло і на Залозному шляху, який проходив північною частиною Причорномор'я та зв'язував Русь із Кавказом [9, с. 55]. З огляду на знайдені монети та відомості, що ми отримуємо від різних арабських джерел (Ібн Хаукаль, Масуді тощо), можна сказати, що активні торгові зв'язки з арабськими країнами датуються

VIII-X століттями [43, с. 187-189; 46, с. 6, 10-11]. Припинення торгових зв'язків зі сходом пов'язане із занепадом Хозарії та посиленням кочових народів. Це стало наслідком східних походів Святослава, який таким чином прагнув отримати повний контроль над Волзьким торговим шляхом.

Після його занепаду до початку XIII століття найбільш важливою країною, з якою Русь продовжила вести активну торгівлю, стала Візантія. Головним підтвердженням торгових зв'язків між Києвом та Константинополем є кілька договорів – 860, 907?, 911, 971, 988 років, у яких, окрім інших питань, вирішувалися і економічні справи. Також активні економічні зв'язки підтверджують й археологічні знахідки, такі як монети, тканини, червоноглиняні амфори і корчаги [43, с. 191]. Головними шляхами у торгових відносинах із Візантією були такі ріки як Дністер та Дніпро. У гирлі останнього знаходився важливий центр руської торгівлі – Олешня.

На більш пізніх етапах історії Русі важливого значення набули західні відносини, що стає особливо помітним починаючи з Володимира Великого. У зв'язку з цим були встановлені економічні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Німеччиною, Францією і навіть Англією, у торгівлі з якими важливе місце займав шлях Київ-Галич-Прага-Регенсбург. Він існував ще з кінця IX століття, а перші згадки про руських купців на цьому шляху належать до першої половини X століття [43, с. 191-192]. Серед інших шляхів також були такі як: Ольденбург-Хайтхабу-Новгород-Київ, який пов'язував Русь із північною Німеччиною; два шляхи вели у Польщу і Помор'я: Київ-Луцьк-Володимир-Люблін та Дніпро-Прип'ять-Західний Буг. Були зв'язки і з південнобалтійськими містами [43, с. 192]. Важливою торговельною артерією був Дунай, який досягав таких міст як Буда та Відень, звідки вже сухопутним шляхом можна було швидко дістатися до Нюрнберга, Праги, Франкфурта та Магдебурга.

Аналізуючи зв'язок між західними військовими діями та економікою, згадаємо болгарські походи Святослава, головною причиною яких, як ми зазначали вище, була економічна привабливість Дунаю. Також можна

припустити, що експансія Русі на Червенські міста та Ятвягію була пов'язана із розташуванням у цих землях торгівельних шляхів до Кракова, Праги та Помор'я. Таке припущення ми робимо з огляду на те, що активізація на західному кордоні почалася саме після того, як занепав східний шлях.

Окрім заходу, сходу та півдня активно торгувала Русь і з північчю, тобто Скандинавією, інформацію про що ми можемо побачити у різних сагах. У сазі про багатого селянина Гескулда бачимо, як він у X ст. зустрів купця на прізвисько Русен. Інформація із саги про мудрого Ньяла, як зазначав Г.Янкун, може свідчити про торгівельні зв'язки Хайтхабу з Руссю. Про торгівлю із Руссю згадується також у сагах про Олава Святого та про Магнуса Доброго [43, с. 194].

З огляду на вищезазначене ми можемо побачити, що Київ займав дуже вигідне місце – перехрестя торгових шляхів із заходу на схід, із півночі на південь, чим Русь очевидно користувалася заради свого збагачення.

Окремої уваги потребують торгові колонії. Важливе значення вони мали у дипломатії між Руссю та Візантією. У X столітті руські купці мали торговий двір поблизу церкви святого Мамонта у Константинополі та у містах Криму, а після прийняття Руссю християнства у столиці Візантії виник цілий руський квартал Емболос. Разом із заснуванням руських торгових колоній подібне відбувалося й на території самої Русі. У IX-X століттях існували хозарські, варязькі та грецькі торгові двори [43, с. 198].

Наступний аспект дипломатії, який ми розглянемо, це релігія. У період Середньовіччя вона була одним із визначальних чинників міждержавних відносин. Від релігійної приналежності правителів та держав часто залежали політичні союзи, конфлікти, укладання договорів та шлюбів. Русь, як учасниця середньовічної політики, не була виключенням, і релігія також стала важливим чинником у її дипломатії. Прийняття християнства стало таким собі ключем, який відкрив двері до великої політики, перетворивши Русь зі звичайної варварської країни на повноцінного учасника міжнародних відносин.

Поширення християнства на території Русі було пов'язане з торгівлею, оскільки саме купці під час своїх мандрівок першими приймали нову віру та привозили відомості про неї до Київської держави. Михайло Грушевський також писав, що першими осередками поширення християнства на Русі були великі міста, де розташовувались ринки, та торгові колонії. Там же могли споруджувати і перші церкви [16, с. 515].

Як ми бачимо, хрещення 988 року не було спонтанним, а мало під собою глибоке підґрунтя, навіть більш давнє ніж сама Русь. Але брак джерел не дозволяє нам назвати точну дату появи християнства на наших землях. Першою задокументованою звісткою є інформація з «Житія Стефана Сурозького», яка належить до кінця VIII або початку IX століть, там зазначається, що Бравлін після походу у Крим охрестився [43, с. 33]. З огляду на майбутні події, ми можемо припустити, що таке охрещення було потрібно в першу чергу самій Візантії, як деякий запобіжник від нових вторгнень. Подібна ситуація відбувається у 860 році, коли Аскольд, після походу на Візантію, приймає християнство. Пізніше до Русі прибуває єпископ, що може свідчити про першу спробу впровадити християнство як державну релігію. Про якісь подробиці посольства 839 року не знаємо, але за прикладом попередніх і майбутніх подій можемо припустити наявність релігійних питань. Те свідчення, що Аскольд був християнином, підтверджує інформація з Повісті минулих літ, де під 882 роком зазначається «І убили Аскольда і Діра, І віднесли на гору, що й нині зветься Угорське, І де тепер Ольмин двір. І на тій могилі поставив Ольга церкву святого Миколи» [39, с. 35].

Цікавою для розгляду залишається тема протистояння язичництва та християнства на Русі. Михайло Брайчевський вважав, що повалити владу Аскольда та Діра Олегу допомогли противники християнства [2, с. 79]. Як наслідок, у часи нового князя на Русі панувала язичницька реакція [23, с. 3636]. Продовженням релігійного протистояння, як припускав Леонтій Войтович, було відсторонення Олега від влади у 921 році, та прихід до влади законного

спадкоємця, християнина Ігоря [3, с. 209]. Петро Толочко натомість з цим не погоджувався і називав Ігоря язичником [43, с. 265].

Загалом, через недостатню кількість інформації про стан християнства на Русі у перші роки її існування ми не можемо впевнено казати про його роль у внутрішній політиці. Але думка про зв'язок протистояння князів з релігійним питанням є досить цікавою.

З приходом до влади дружини Ігоря Ольги починається активна зовнішня політика Русі, що пов'язано з хрещенням княгині. Вважається, що сталося це близько 955 року у Константинополі. Проте навколо цієї події виникають різні дискусії, і щодо часу, і щодо місця. Михайло Грушевський, який вважав що хрещення сталося не пізніше 958 року, його місцем називав Київ [16, с. 451]. Ще одним можливим місцем могла бути Болгарія, у такому разі хрещення мало відбутися у 944 році [2, с. 95]. Інші науковці також називали такі можливі дати, як 954, 957 та 959 [14, с. 35-38, 47].

Ольга була першою, хто почав вести активні дипломатичні відносини з Німеччиною, однією з причин чого вірогідно була релігія. Що саме прагнула отримати княгиня від Оттона I під час посольства 959 року, ми не знаємо, але з огляду на місію Адальберта до Русі у 961 році ми можемо висловити кілька припущень. Першою і найімовірнішою причиною є тиск на Візантію заради отримання економічних привілеїв. Другою причиною могла бути власна ініціатива Оттона I, який таким чином прагнув посилити свій вплив. Також, за припущенням Дмитра Гордієнка, причиною посольства могла бути Польща [13, с. 8]. Це також виглядає досить логічно та може бути зародженням майбутніх Русько-Німецько-Польських відносин, про які ми писали вище. Думка про бажання Ольги охрестити Русь за допомогою Німеччини, інформацію про що ми знаходимо у Гільдесгаймських анналах [54, р. 21-22], на наш погляд є сумнівною, оскільки культурні та релігійні зв'язки з Візантією були набагато сильнішими, ніж із Західною Європою.

У часи правління сина Ольги Святослава, який був безкомпромісним язичником, становище християнства на Русі було важким. У войовничій

зовнішній політиці князя для релігії місця також було не багато, а тому ми відразу перейдемо далі.

Деякі науковці вважали, що боротьба між Володимиром і Ярополком могла бути пов'язаною з релігією, де перший був представником поганства (намагався централізувати слов'янське язичництво), а другий християнства (відносини з Константинополем та обмін посольствами з Римом) [2, с. 112-113]. Натомість Михайло Грушевський з цим не погоджувався та вважав протистояння братів питанням суто політичним [16, с. 483-484]. З цим можна погодитися, оскільки єдиною ціллю Володимира було посилення влади в країні, а релігія була лише інструментом, який міг у цьому допомогти. Не отримавши якоїсь користі від реформи язичництва, князь звернув свою увагу на інші, більш прогресивні вірування. З огляду на це ми можемо бачити, як питання внутрішньої влади переростає у більш масштабне – релігія визначає культурний та політичний вектор розвитку країни. Наслідком цього стала легендарна подія – вибір віри Володимиром, коли до Русі прибували послы представники різних вірувань – мусульмани з Булгарії, іудеї хозари, німці з Риму та греки з Константинополя. Ми не знаємо наскільки ця інформація відповідає реальності, але те, що Русь хотіли бачити своїм союзником багато країн, не викликає сумнівів. В результаті у 988 році Володимир охрестив Русь за грецьким зразком, чим остаточно визначив напрямок розвитку країни.

Насправді вибір був досить очевидним, у чого кілька причин. По-перше, це давній культурний зв'язок Русі і Візантії, який, як ми могли бачити, існував ще до Аскольда. Іншою причиною були особисті прагнення Володимира, які повністю відповідали ієрархії у суспільстві, яку пропонувала грецька віра. В ній, на відміну від західного християнства, домінував цезарепапізм – верховенство влади імператора над церквою.

У часи правління Ярослава Русь активно переймає культуру більш прогресивної Візантії – споруджуються церкви, розвивається наука. З 1037 року ми бачимо існування митрополії, першим митрополитом якої став грек Теотемпт [23, с. 3637]. Політика Ярослава Мудрого стосовно релігії

характеризується достатньою незалежністю від Візантії. У 1051 році за ініціативи князя митрополитом стає місцевий священник Іларіон, що деякі науковці вважають за спробу відокремитись від Константинополя. На нашу думку, князь навряд чи прагнув саме цього. Попри це поставлення митрополита за ініціативою Києва подія досить незвична, і пізніше відбувалась лише кілька разів.

Після смерті Ярослава Мудрого релігійна політика Русі не зазнала суттєвих змін. Християнство продовжувало зміцнювати свої позиції усередині країни, а церква відігравала важливу роль у розвитку культури. Велика схизма 1054 року також особливо не вплинула на зовнішню політику Русі, яка залишалася відкритою до обох сторін християнської церкви та підтримувала з ними активні дипломатичні відносини.

Наступний вид міждержавних відносин, який ми розглянемо у нашій роботі, це шлюбна дипломатія, яка була одним з найефективніших інструментів Середньовічної політики. Династичні шлюби сприяли міцним політичним союзам, дозволяли уникати збройних конфліктів та значно впливали на геополітичне становище та розвиток середньовічних країн. Русь, як велика та політично вагома держава, також активно використовувала шлюбну дипломатію, щоправда, таку можливість вона отримала не відразу.

Загалом, історію шлюбної дипломатії Русі можна поділити на три основні частини. Перша, це часи, коли язичницька Русь в очах більшості європейських держав була варварською країною, а тому її династичні відносини були або зовсім відсутні, або були не значними. Цьому періоду відповідають часи від Олега до Святослава. Друга частина бере свій початок у часи правління Володимира, коли Русь внаслідок хрещення отримала можливість вступати у тісні стосунки з європейськими монархіями, що значно вплинуло на її подальшу політичну історію. Третій етап характеризується використанням династичних відносин в умовах роздробленості Русі, про що ми поговоримо у наступному розділі.

Про якусь шлюбну дипломатію за часів правління Олега та Ігоря ми не знаємо, а навіть якби і знали, то навряд чи вона була б активною. Єдине, що варто згадати, це припущення деяких науковців, які вважали дружину Ігоря, Ольгу, болгаркою. Але з огляду на складні відносини між Руссю та Болгарією в ті часи до цієї інформації можна ставитися скептично. Так само не можемо бути впевненими і у її скандинавському походженні [3, с. 215].

Часи Ольги та Святослава так само не відзначаються активною шлюбною дипломатією, але деяка інформація все ж таки є. Знаємо, що Ольга, прагнула поріднитись з імператором Костянтином VII, одруживши Святослава з його донькою, але отримала відмову [20, с. 390]. Походження дружини Святослава Предслави викликає дискусії, але більшість науковців вважають її угоркою. Виходячи з цього Леонтій Войтович припускав, що одруженням з донькою угорського князя Такшона міг бути скріплений союз з Угорщиною [3, с. 227], яка підтримувала Святослава у його Балканській політиці [19, с. 42]. Також зазначимо, що тоді Угорщина, так само як і Русь, була язичницькою, що додатково сприяло встановленню династичних відносин між країнами.

З часом Русь посилювалася та збільшувала власний міжнародний авторитет, тому своїм союзником її хотіли бачити багато країн. З огляду на це, початок активних шлюбних відносин між Руссю та іноземними державами наближався, і остаточно це сталося у часи Володимира Великого. Характерним є кількість дружин князя, яких, згідно Повісті минулих літ, було шість, а насправді навіть більше [39, с. 514-515] Інформація стосовно більшості з них дискусійна, тому це питання ми розглянемо більш детально.

Згідно саг, першою дружиною Володимира могла бути норманка Олава (Аллогія) [39, с. 514]. Більш точної інформації стосовно її походження немає, але можливо вона була донькою одного з варязьких вождів, у дворі якого міг мешкати Володимир під час свого протистояння з Ярополком [3, с. 234]. Цей шлюб можливо був династичним і саме завдяки йому Володимир отримав варязьке підкріплення у міжусобиці. Варязьке походження мала скоріше за все і друга дружина Володимира – Рогніда, донька полоцького князя.

Також згідно Повісті серед дружин Володимира було дві чешки [39, с. 133] Малфріда та Адель. Одруження з ними Леонтій Войтович пов'язує з походом князя на Червенські міста у 981 році [3, с. 235].

Особливе значення для Володимира мали шлюбні відносини з Візантією. Почнімо з того, що третьою дружиною Володимира була вдова його брата Ярополка. За походженням вона була грекинею, але якогось династичного значення не мала, бо була звичайною монахинею, яку привів Святослав зі свого походу. Дійсно важливою подією, яка вплинула на подальшу історію Русі, було її хрещення. З цим прямо пов'язане одруження Володимира з сестрою візантійського імператора Василя II Анною Багрянородною. Про події, які цьому передували, ми більш докладно говорили вище, але все ж зазначимо, що це одруження було важливе у питанні престижу і майбутньої західноєвропейської політики Русі.

У зв'язку з грецькою династичною політикою Володимира ми розглянемо також і дискусію навколо болгарської дружини князя. В Повісті зазначається, що у нього було двоє синів від болгарині – Борис та Гліб [39, с. 133]. З цим погоджувався Леонтій Войтович, зазначаючи, що це міг бути шлюб за результатами війни з Волзькою Булгарією 985 року [3, с. 236]. Проте більшість науковців вважають Бориса і Гліба синами Анни.

Польська політика Володимира також була пов'язана зі шлюбною дипломатією. Коротко характеризуючи міжнародне становище тих часів, зазначимо, що за Болеслава I Польща була у напружених відносинах із Німеччиною та Чехією, а тому шукала підтримки чи хоча б надійного східного кордону із Руссю. Це стало причиною, чому донька Болеслава I одружилася зі Святополком Володимировичем. Але, як ми можемо побачити далі, стосунки між країнами зіпсувалися. У 1011 чи 1012 році Володимир одружився з онукою німецького імператора Оттона I. Можливо це стало причиною, чому у 1013 році польський князь почав невдале вторгнення на території Русі. Іншою причиною цього походу могло бути ув'язнення Володимиром Святополка, через якого Болеслав прагнув отримати вплив на Русь.

Також маємо інформацію про шлюбні відносини Русі з Угорщиною та Чехією. У 1018 році, вже після смерті Володимира, його дочка Премислава була видана за угорського принца Ласло Лисого. А Передславу Володимирівну видали за чеського князя Болеслава III [39, с. 515].

У часи Ярослава Мудрого шлюбна дипломатія Русі продовжує активно розвиватися. Збільшується як і кількість династичних зв'язків, так і площа їх поширення. Відрізнявся і сам підхід, який став більш цивілізованим, оскільки у Ярослава, на відміну від його батька, за все життя була лише одна або дві дружини. Основну ж вагу шлюбної дипломатії Русі на себе взяли його доньки: Анна, Єлисавета, Анастасія та четверта, яку напевно звали Агата.

Відносини Ярослава (сина полоцької норманки Рогніди) з північними країнами здебільшого були позитивними, що добре помітно і у шлюбній дипломатії. Її початок пов'язаний із міжусобицею, яка почалася після смерті Володимира. У 1015 році Ярослав захоплює Київ, у чому йому допомагали близько тисячі варягів. Пізніше ми можемо побачити їх на стороні Ярослава ще два рази, у 1018 році, знову проти Святополка, та у 1024 році проти Мстислава. За припущенням Леонтія Войтовича, причиною варязької допомоги міг бути династичний зв'язок між Ярославом та Анною (норвежка?) [3, с. 258]. Але відомостей про першу дружину Ярослава дуже мало, що ставить її реальність під сумнів [3, с. 260]. Натомість про другу дружину князя, яка так само була норманкою, знаємо вже більше. Інгігерда-Ірина була дочкою шведського короля Олафа Шетконунга, і династичний шлюб з нею мав важливе значення не тільки для внутрішньої ситуації на Русі, а й у відносинах із Данією [3, с. 261]. Коротко характеризуючи тогочасне міжнародне становище, зазначимо, що в цей час данський король Кнуд Великий створював власну імперію, а тому Швеція шукала проти нього союзників, яким і стала Русь. Підтвердженням ворожих відносин із Данією може бути також і те, що Ярослав прихистив у себе синів розбитого Кнудом короля Англії Едмунда – Едвіна та Едварда. Останній, перебуваючи на території Русі, можливо одружився з Агатою, що могло бути спробою ослабити вплив Кнуда [5, с. 64-65, 67]. Але чи була Агата насправді

донькою Ярослава не знаємо. З протистоянням Кнуду може бути пов'язане і одруження Єлисавети Ярославни з майбутнім королем Норвегії Гаральдом Сміливим у 1035 році [19, с. 47].

Прихід до влади в Польщі Казимира I у 1039 році сприяв встановленню дружніх відносин із Києвом. Це було закріплено відразу двома шлюбами – Казимира з сестрою Ярослава Марією Доброневою та Ізяслава Ярославича з сестрою Казимира Гертрудою.

Похід Русі на Візантію у 1043 році та все більш дружні відносини Києва із Німеччиною та кочовиками змусили Константинополь піти на поступки, в результаті чого у 1046 році був підписаний договір, скріплений шлюбом Всеволода Ярославича з донькою імператора Марією. Так само, як і у часи Володимира, це було питанням престижу Русі.

Часи князювання Ярослава також характерні активними відносинами із західноєвропейськими країнами, що було не частим явищем в історії Русі. Особливо це помітно у німецькій політиці князя. Спочатку ці відносини були спрямовані проти Константинополя, а тому у 1043 році Ярослав запропонував німецькому імператору Генріху III одружитися з однією із його доньок, проте отримав відмову. Це, можливо, і стало причиною, чому Ярослав почав поширювати свій вплив на сусідні з Німеччиною країни. Покращилися відносини із Польщею, а також Угорщиною, з королем якої одружилася донька Ярослава Анастасія [19, с. 47]. У зв'язку із цим відбулася й інша відома подія, а саме одруження Анни Ярославни і французького короля Генріха I, завдяки чому був встановлений вплив над далеким західним кордоном Німеччини.

На останок також згадаємо і Мстислава Володимировича, дружина якого Анастасія за припущенням Леонтія Войтовича могла бути аланкою [3, с. 272]. Це звучить досить логічно, з огляду на союзні відносини Мстислава і аланів під час його східних походів.

У підсумку зазначимо, що шлюбна політика відігравала важливу роль у часи Середньовіччя і була одним із найдієвіших засобів мирної дипломатії. У часи Володимира саме вона відкрила Русь світу, а за Ярослава династична

дипломатія досягла свого максимуму та пов'язала рід Рюриковичів з багатьма європейськими династіями. За нащадків Ярослава шлюбна дипломатія, як і уся політика Києва, з огляду на послаблення та роздробленість, зазнала змін. У більшості випадків йшлося вже не про вплив Русі на міжнародній арені, а про вплив окремих князівств усередині країни за допомогою іноземної підтримки.

IX-XI століття стали періодом коли Київська Русь вийшла на світову політичну арену, пройшла поступовий розвиток як країна та досягла піку своєї могутності. Аналізуючи дослідження науковців та історичні джерела, ми могли прослідкувати, як поступово розвивалася дипломатія Русі, від суто агресивної у часи так званого «варварства» коли головним засобом впливу були військові походи до використання широкого спектра усіх політичних засобів у часи Ярослава. Цей розвиток, а також послідовна політика дозволили Русі стати однією з найсильніших країн свого часу. Вона контролювала важливі економічні шляхи, мала династичні зв'язки з багатьма країнами Європи та продовжувала впроваджувати на власних землях християнську віру.

РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РУСІ ЗА НАЩАДКІВ ЯРОСЛАВА ТА У ПЕРІОД УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (1054-1240 РР.)

Послаблення центральної влади Русі та її подальша роздробленість вносили вагомі корективи у стан зовнішньої політики країни. Перші серйозні прояви цього ми побачимо вже за нащадків Ярослава Мудрого – тріумвірату Ярославичів. Поділ земель між ними стане основою для подальшого виокремлення незалежних князівств, зовнішня політика кожного з яких буде мати власні особливості та інтереси.

3.1. Політична роздробленість та її вплив на зовнішню політику. Відносини окремих князівств з іншими державами

Приклади колективного правління ми могли бачити і раніше, наприклад у перші роки реального князювання Святослава, який усю увагу приділяв зовнішній політиці, у той час як його мати Ольга займалася внутрішніми справами, або ж у часи дуумвірата Володимировичів, політика яких була чітко поділена на західну та східну. Про щось подібне у часи Аскольда та Діра або Олега та Ігоря можемо лише здогадуватися. Проте треба зазначити, що згадані нами приклади відбувалися у рамках однієї держави, без претензій окремих учасників на політичний суверенітет. Схожа система деякий час існувала і у період тріумвірату Ярославичів, проте саме тоді з'являються перші ознаки політичної роздробленості.

У зв'язку з цим зазначимо, що хоча в сучасній історіографії початок періоду роздробленості зазвичай пов'язують із 1132 роком, раніше різні науковці називали й інші дати, такі як смерть Ярослава Мудрого, міжусобиці 1094-1100 та 1146-1154 років та розорення Києва 1169 року [32, с. 9-11; 45, с. 6-7]. Ці дати (а саме 1054 та 1169 рр.) можна вважати межами періоду, під час якого відбувалося відокремлення князівств. Їх політика досить часто не

відповідала інтересам Києва і з часом таких незалежних утворень ставало лише більше.

Одним із перших князівств, яке почало проводити самостійну політику, було Полоцьке. Воно відокремилося під владою роду Ізяславичів Полоцьких – нащадків сина Володимира Великого і Полоцької князівни Рогніди, які правили цими землями до XIII століття. Свого піднесення князівство досягло у часи Всеслава Брячиславича (роки правління: 1044-1101). Головним вектором зовнішньої політики, з огляду на географічну близькість, для Полоцька був Балтійський. Як приклад, згадаємо мінського князя Володара Глібовича, який і воював з литовцями, і використовував їх проти князя полоцького Рогволода Борисовича [35, с. 273, 284]. Більшу частину своєї історії князівство займало самостійну позицію і слабо впливало на внутрішню ситуацію Русі, тому ми перейдемо до наступної землі.

Перші самостійні князівства на території України утворилися на території Галичини – Перемишльське, Тереховлянське та Звенигородське. Виокремилися вони у 1084 році під владою трьох правнуків Ярослава, братів Рюрика, Володаря та Василька Ростиславичів. Міжнародні політичні відносини Галичини були активними та незалежними. Це ми можемо побачити вже у перші роки її існування, оскільки Галицька земля займала особливе місце у відносинах між Руссю, Польщею та Німеччиною. Відносини з останньою у центральній владі Русі були позитивними ще з часів Ярослава, такими ж їх намагався зберігати і Всеволод. Натомість Галичина у 80-х роках була союзницею ворожої для Німеччини Польщі [24].

В 90-ті роки ситуація змінюється, і в Повісті ми бачимо такі слова Василька Ростиславича «...А сам замисел мав проти землі Лядської: нападу взимку, а влітку і заволодію землею Лядською і мьщю землю Руськую...» [39, с. 407-408]. Ситуація погіршилася ще більше після приходу до влади у Києві у 1093 році Святополка Ізяславича, який був прихильний не тільки до Польщі, а й до Угорщини. Відносини Галичини з останньою, з огляду на її територіальні претензії та кілька військових походів у край, також були поганими.

Смерть Владислава Германа у 1102 році не змінила польсько-галицьких відносин, оскільки його наступник Болеслав III продовжував підтримувати Києво-Волино-Польський союз. Проте з приходом Володимира Мономаха до влади у Києві у 1113 році відносини між центральною владою Русі та Польщею і Угорщиною охололи, що покращило позиції Галичини. Як наслідок, у 1120-х роках вона разом з київським князем протистояла союзу Польщі та Волині. Смерть Василька та Володаря Ростиславичів у 1124 році та прихід до влади в Галичині їх синів також не покращили відносини землі із Краковом.

Окремо розглянемо відносини між Галичиною та Візантією. Про їх союз наприкінці XI століття впевнено казати не можемо, але інформація про династичні зв'язки та допомогу проти печенігів [6, с. 37; 17, с. 414], дозволяє нам говорити про дружні відносини. Подальше зближення з Константинополем у середині XII століття зумовлене протистоянням Галичини з Києвом та союзній йому Угорщиною. Однак вже у 60-х роках, через мир між Угорщиною та Візантією, відносини Галича з останньою зіпсувалися, а з першою навпаки почали покращуватися. Як наслідок, Ярослав Осмомисл підтримав Андроніка Комніна – брата імператора та претендента на константинопольський престол. У 1164 році Андронік Комнін утік до Галича, де він можливо міг збирати військо з русичів [24]. У зв'язку з цим варто згадати про візантійське посольство до київського князя Ростислава (напевно у 1164 році), причиною якого було прохання відвернути Ярослава від Угорщини [17, с. 189-190]. Пізніше стосунки між Галичиною та Візантією на деякий час були налагоджені. Однак вбивство Андроніка в 1185 році обурило Ярослава. Можливо саме через це руські (очевидно галицькі) війська допомагали Болгарії у війні з Візантією [24]. Надалі Галицьке князівство перебувало у гарних відносинах із Константинополем.

Повертаючись до західних сусідів Галичини, зазначимо, що Ярослав Осмомисл, з огляду на його династичні зв'язки із Польщею, намагався підтримувати з нею гарні відносини. На це могло також вплинути і примирення Галичини та Волині [24]. Після смерті Ярослава і початку в Галичині

міжусобиці регіон намагалася окупувати Угорщина, проте підтриманий Німеччиною і Польщею Володимир Ярославович зміг повернути собі князівство.

Зі смертю Володимира Ярославовича у 1199 році закінчує свою політичну історію рід Ростиславичів Галицьких. З цього моменту влада над Галичиною, як складової частини Галицько-Волинського князівства, переходить до Волинської династії Романовичів.

Волинське князівство, так само як і Галицьке, було прикордонним до Європи, що обумовлювало його активну зовнішньополітичну діяльність. Проте свою фактичну незалежність воно отримало лише у 1170 роки під владою династії Ізяславичів Волинських. До цього політичну роль князівства на світовій арені визначав зв'язок із Києвом під владою Мономаховичів та Ізяславичів Турівських. Останні, ще з часів Ізяслава Ярославича, який спирався на польську підтримку у міжусобиці, мали гарні відносини із Краковом. Це також посприяло встановленню дружніх відносин між Польщею та Волинським князем Ярополком Ізяславичем під час його протистояння з Києвом у 1080-ті роки.

З приходом Святополка Ізяславича до влади у Києві у 1093 році, як ми зазначали вище, відносини між Волинню та Польщею залишалися позитивними. Подібне ми побачимо і надалі: у протистоянні волинського Давида Ігоровича і Святополка у 1090-ті роки Польща була нейтральною [17, с. 392], а у 1110-20-ті роки підтримувала сина останнього, волинського князя Ярослава, у його протистоянні із Мономахом.

Відносини Волині з Угорщиною у цей час були мінливими. У 1099 році Давид Ігорович допомагав Галичині у її протистоянні з угорцями, проте вже у 1120-ті Волинський князь Ярослав Святополкович був у союзі з угорцями проти Мономаха.

Відносини Русі та Чехії не були надто активними, проте знаємо про її дружні зв'язки із Волинню, які були направлені проти Ростиславичів [24].

З 1135 року Волинське князівство переходить під контроль династії Мстиславичів–Ізяславичів Волинських, які були у гарних відносинах із Польщею. В 1136 році небога тогочасного Волинського та пізніше київського князя Ізяслава Мстиславича – Верхуслава вийшла заміж за мазовецького та краківського князя Болеслава IV. Після смерті Ізяслава Мстиславича у 1154 році зв'язки Кракова і Волині зберігалися, оскільки після нападу Юрія Довгорукого на Луцьк у 1155 році син Ізяслава Мстислав виїхав у Польщу [35, с. 265].

Тісні зв'язки у цей час у Волині були і з Угорщиною. Альянс був скріплений династичними шлюбами: сестра Ізяслава Єфросинія у 1145 році одружилася з угорським королем Гезою II, а брат Ізяслава Володимир у 1150 році одружився з дочкою бана Хорватії Белуша. Фактично Угорщина підтримувала Києво-Волинський союз проти коаліції Галичини і Суздаль [24]. Проте після смерті Ізяслава відносини Угорщини і Волині погіршилися, причиною чого стала сварка Мстислава Ізяславича із братом свого батька Володимиром.

Після того, як у 1170 році війська Андрія Боголюбського займають Київ, Ізяславичі Волинські фактично втрачають зв'язки зі столицею, що зумовило відокремлення Волинського князівства, та як наслідок формування окремої гілки Романовичів, засновником якої був Роман Мстиславич.

У часи Романа відносини між Волинню та Польщею продовжували залишатися позитивними. У цей час князівство втручалось у польські міжусобиці. Також проводилася спільна балтійська політика.

Після утворення Галицько-Волинського князівства Роман починає проводити активну зовнішню політику (Рис. 3.1). Укладається союз із Константинополем, внаслідок якого Галицько-Волинське князівство допомагало Візантії проти кочовиків. Династичні зв'язки Романа також сприяли і налагодженню відносини із Польщею та Угорщиною. Матір'ю Романа була донька польського князя Болеслава III, а матір'ю його дружини Анни була сестра угорського короля Андрія II. В результаті цього у 1204-1205 роках з

Польщею та Угорщиною укладається договір про взаємодопомогу [24]. У зв'язку з цим виглядає дивною смерть Романа від рук польського князя у 1205 році. Тому для кращого розуміння, варто згадати припущення Михайла Грушевського, який вважав, що з 1202 року відносини з Польщею погіршилися [18, с. 11].

Після смерті Романа Великого у 1205 році починається сорокалітня війна за об'єднання Галицько-Волинського князівства. В цей період Польща та Угорщина під прикриттям підтримки малого Данила Романовича намагалися підкорити собі землі держави Романа Великого, в чому їх підтримувало галицьке боярство. Пізніше вже дорослий Данило для протистояння угорсько-польським зазіханням налагоджує відносини з Австрією, Мазовією та Литвою. Цей етап історії Галицької і Волинської земель багатий на події, розгляд яких важливий для правильного розуміння політичної ситуації у регіоні, а тому цю тему ми більш детально розглянемо в одному із наступних підрозділів.

Наступною важливою територією були Чернігово-сіверські землі. Їх виокремлення почалося ще у часи дуумвірату Володимировичів, коли внаслідок Лиственської битви 1024 року східні території Русі з центром у Чернігові перейшли під управління Мстислава Хороброго – брата та співправителя київського князя. Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 році князівство отримав його син Святослав, який започаткував впливову чернігівську династію Святославичів, під владою яких повстане Чернігівське князівство, що було одним із найбільших у східній Європі, як за населенням, так і за площею [28, с. 80].

На відміну від галицьких чи волинських правителів чернігівські князі не претендували на незалежність або зверхність своєї князівської столиці, їх головною метою був Київ, на який, до речі, Святославичі мали більше прав, ніж сильніша династія Мономаховичів.

Саме у часи контролю Києва чернігівською династією ми можемо бачити її активну участь у зовнішній політиці. Першим київським князем із династії Святославичів, не рахуючи самого Святослава Ярославича, був Всеволод

Ольгович, який у 1142 році уклав союз із Володиславом II. Він був скріплений династичним шлюбом доньки київського князя із сином польського правителя.

Наступне зближення Польщі і Чернігівського князівства відбулося у часи правління Святослава Всеволодовича, ще одного київського князя із династії Ольговичів. Це так само, як і минулого разу, було підтверджено династичним шлюбом сина Святослава з донькою Казимира II у 1179 році.

Відносини Чернігова з Угорщиною відбувалися у рамках галицької війни 1205-1245 років. Перший етап цих відносин пов'язаний з приходом до влади у Галицькій землі братів Ігоровичів із династії Ольговичів. Під час їх недовгого правління у справи регіону неодноразово втручалася Угорщина. У 1235 році у галицьку міжусобицю втрутилися інші чернігівські представники – Михайло Всеволодович та його син Ростислав, яких, на противагу Данилові, підтримувала Угорщина. Пізніше ці відносини будуть скріплені династичним шлюбом Ростислава з донькою короля Угорщини Анною.

Важливе значення у політиці чернігівської династії займали відносини з кочовиками, яких Ольговичі досить часто використовували у міжусобицях. У 70-ті та 90-ті роки XI століття половці були союзниками Романа та Олега Святославичів. Використовували їх і діти останнього – Всеволод та Святослав. З середини XII століття половці розділяються на кілька частин. На Чернігів орієнтувалися донські угруповання кочовиків [24].

Тмуторокань вважалася частиною Чернігівського князівства, проте її віддаленість від основної території Русі вносила свої корективи у політику місцевих князів. Ще за Мстислава князівство тримало у залежності деякі кавказькі племена. В 60-ті роки XI століття, коли тут княював Ростислав Володимирович, він брав данину з касогів, що в результаті призвело до його отруєння греками [17, с. 510]. Також Михайло Грушевський припускав, що один із наступних князів Тмуторокані – Роман Святославич планував розширити межі князівства, чому, однак завадила його смерть [17, с. 510-511]. Важливе місце в політиці Тмуторокані займали хозари. У 1079 році, за вказівкою Всеволода, вони видали Олега Святославича грекам.

Як ми можемо бачити, Тмуторокань мала складні відносини із Візантією. В результаті цього у 1083 році князівство перейшло у васальну залежність від неї [42], а після смерті Олега Святославича в 1115 році Тмуторокань потрапила під повний контроль Константинополя [6, с. 37].

Переяславське князівство, з огляду на своє розташування, мало слабкий зв'язок із міжнародною політикою, яка тут здебільшого зводилася лише до протистояння зі степом. Активній зовнішній політиці не сприяла і постійна зміна князів, оскільки Переяслав вважався сходиною на шляху до київського престолу. Також політична активність князівства обмежувалася відсутністю власної династії. В результаті цього від середини XII століття Переяславщина потрапила у сферу впливу династії Юрійовичів, однак не грала самостійної ролі, а була залежною від влади у Суздалі.

Київ у численних міжусобицях так і не зміг отримати власної династії, а тому його політика прямо залежала від князя, який здобував собі столицю: Ізяславичі, які підтримували гарні відносини із Західноєвропейськими країнами, Ольговичі, в політиці яких важливе місце займав степ, або ж Мономаховичі-Юрійовичі, які були особливо прихильні до Візантії.

Наостанок, ми також коротко охарактеризуємо й інші князівства Русі.

Ростово-Суздальське князівство за своєю політикою було чимось схоже із Галицьким, з яким у внутрішніх справах досить часто виступало у союзі. Проте виокремилось воно пізніше ніж усі інші князівства, оскільки довгий час Заліський край залишався напівбезлюдним [28, с. 81]. Остаточне відокремлення відбулося лише за Андрія Боголюбського, хоча передумови для цього були ще за правління Юрія Довгорукого. У зовнішній політиці Суздаля знаємо про його складні відносини із Булгарією [35, с. 305-306; 43, с. 127], причиною чого могли бути торгові шляхи. Цікавим питанням також залишаються зв'язки Суздаля і Німеччини, інформацію про які ми знаходимо у літописі під 1189 роком. Там зазначається, що Володимир Ярославич під час протистояння з угорцями просив допомоги у німецького імператора Фрідріха Барбаросси, який «довідавшись, що він (Володимир) є сестричем великому

князю Всеволоду (Юрійовичу) суздальському, прийняв його з приязню і з великою честю» [35, с. 349]. Причина цих зв'язків не відома, але Михайло Грушевський припускав, що можливо ця інформація просто прояв прихильності літописця до Всеволода [17, с. 452].

Смоленське князівство, з огляду на своє вигідне розташування на перетині Дніпровського і Західнодвінського шляхів, займало важливе місце усередині Русі. Це пізніше посприяло тому, що більшість Київських князів були вихідцями зі смоленської династії Ростиславичів. З огляду на занепад шляху із варягів у греки з кінця XI століття, Смоленськ вступає в активні економічні відносини із Західною Європою через Балтійське море [40, с. 171].

Фактично Новгородська земля перебувала в опозиції до центральної влади у Києві ще із самих початків існування Русі. Але датою остаточного відокремлення Новгорода можна вважати 28 травня 1136 року, день коли віче проголосило право новгородців самим обирати собі князя. Ця подія, однак, мала не дуже позитивні наслідки, оскільки відмовившись від князівської влади, Новгород так і не отримав власної династії, а тому став об'єктом боротьби, в чому був схожий на Київське князівство. З огляду на географічне розташування Новгород мав відносини із балтійськими та фінськими племенами, а також економічні зв'язки зі Скандинавськими країнами. З початком XIII століття Новгород вступає у конфлікт із Лівонським орденом та Швецією.

Як ми могли побачити, попри удільну роздробленість Русі, яка почалася вже у другій половині XI століття, та створення кількох фактично незалежних утворень, зовнішньополітичні відносини країни продовжили існувати. Звісно вже не йшлося про такі широкі політичні стратегії, які ми бачили у часи Святослава або Ярослава, проте й новий етап приніс нам багато історичних подій.

У підсумку можна зазначити, що строката політична історія Русі періоду роздробленості навіть багатша на події, ніж попередні часи. Численні міжусобні війни, боротьба за владу між князівствами та династичні союзи з

іноземними країнами, все це створювало складну та динамічну політичну картину 1054-1240-х років, яку більш докладно ми розглянемо далі.

3.2. Мирна дипломатія Русі другої половини XI - першої половини XIII століть та її роль у середньовічній політиці

У попередньому розділі, розглядаючи стан торгівельних відносин Русі, ми дійшли висновку, що вона займала вигідне економічне становище на перехресті кількох торгових шляхів. У зв'язку з цим про руських купців знали і на заході, і у північній Скандинавії, і у Візантії, і далеко на сході. Чи змінилося це становище після послаблення центральної київської влади? Так, але як би дивно це не було, воно змінилося у кращу сторону [28, с. 79-80].

В період роздробленості наступає доба економічного розквіту, і якщо раніше уся торгівля здебільшого зосереджувалася у Києві, то тепер поживається економічне життя окремих князівських центрів, яких, як ми могли побачити з попереднього підрозділу, з часом ставало все більше. Разом із цим, ще більшій децентралізації Русі сприяв занепад шляху із варягів у греки. Відтепер східна торгівля перейшла у Поволжя до Суздаля, а західну і південну торгівлю, яка перейшла у Дністер та Дунай, беруть у свої руки Галичина і Волинь. Ці зміни значно впливали на зв'язки Русі з Візантією.

Активно у ці часи Русь торгувала із заходом, у тому числі і з Польщею, тому важливого значення набуло місто Берестя, яке також вело торгівлю із Тевтонським орденом та Балтією. Також через нього проходив шлях на польське місто Торунь [33, с. 21]. Звідти він розгалужувався до Мазовії та Литви. Ще одним містом, яке стояло на цьому шляху був Дорогичин, на який через його економічну привабливість у другій половині XII–XIII століть претендували і Волинь, і Мазовія. Другим напрямком, який вів на Польщу, був шлях із Червена до Завихоста і Сандомира [33, с. 21].

Підтвердженням активної торгівлі Русі із Польщею є численні археологічні знахідки, такі як скроневі кільця київського типу, знайдені у

Кракові. Там же знайдено чернігівські ковти. Знаходили на території Польщі також і шиферні прясельця з Овруча та мідяні намиста з Турова [33, с. 20; 40, с. 231]. Торгівля між Руссю і Польщею підтверджується і привілеями польських князів від 1176 та 1264 років [43, с. 192-193].

Торгувала Русь і з чеськими землями, підтвердженням чого є християнські монети XI століття, стиль яких властивий Русі, а також монети Льва Даниловича, які знайшли на території Чехії [40, с. 231].

Також знаємо про торгівлю Русі з Угорщиною, що підтверджує грамота короля Імре від кінця XII століття, де згадуються руські купці [43, с. 193]. Також угорська торгівля згадується і в грамоті Івана Берладника від 1134 року [40, с. 231-232].

Продовжував діяти шлях Київ-Краків-Регенсбург. Підтвердженням цього є інформація про пограбування руських купців на цьому шляху у 1129 році та німецьких на дорозі до Русі у 1142 [40, с. 230]. Загалом в ці часи відомо про активні торгові зв'язки між Руссю та Німеччиною, що підтверджують митний статус міста Еннс від середини XII століття, де встановлювалося мито на руських купців, грамота Леопольда Австрійського від 1190 року [40, с. 230-231] та жалувана грамота кельнського архієпископа Райнальда місту Медебах від 1165 року [43, с. 192].

Так само як і у минулі століття продовжувала Русь торгувати і зі Скандинавією, що підтверджують різноманітні археологічні знахідки, такі як писанки з емалевою поливою, київські хрести та руські глиняні горщики, але як зазначає Наталія Полонська-Василенко, орнамент останніх скоріше за все був запозиченням [40, с. 232].

Також, наскільки ми знаємо з Новгородського літопису, не все так добре було у торгівлі між Новгородом і Швецією. У 1142 році на новгородських купців здійснила напад шведська флотилія, від якої русичам вдалося відбитися. Наступний напад відбувся у 1188 році [37; 43, с. 192].

Торгувала Русь і з далекою Францією, в якій шовкові тканини, незалежно від походження, називалися «руськими». У XII-XIII століттях так у країні

загалом називали все коштовне. Саму ж Русь, з огляду на французькі джерела, вважали багатою країною [40, с. 232].

Про руських купців знали також в Ірландії та Англії. Остання, з огляду на назви хутр торгувала зі Смоленськом та Суздалем [43, с. 193]

В XI столітті також відновлюються східні торгові відносини, які занепали після хозарського походу Святослава. У цьому напрямку функціонувало два основних шляхи: Київ-Чернігів-Дон-Нижня Волга та другий через Крим до Трапезунда. Вони використовувалися для торгівлі з Кавказом, Середньою Азією, Іраном, Хорезмом, країнами Арабського халіфату та, можливо, навіть Єгиптом [43, с. 190]. Про активну торгівлю зі сходом свідчать численні знахідки на території Русі, а саме посуд з арабськими написами, розписана кераміка та скло.

Активно на сході торгувала Русь також і з Булгарією, для чого використовувався шлях Київ-Булгар. Це підтверджують археологічні знахідки руських виробів у булгарських містах та булгарських на Русі [43, с. 190]. Особливе значення економічні відносини із Булгарією, з огляду на географічну близькість, мали для Суздаля. Це додатково підтверджує торговий договір між ними від 1229 року.

Як зазначає Петро Толочко, Русь та Булгарія, завдяки своєму розташуванню, виступали у ролі посередників між заходом та сходом, півднем та північчю. І саме тому напрямок Київ-Булгар був важливою частиною великої мережі торгівельних шляхів, які досягали Балтії, Західної Європи, а також Каспія та Арабського сходу [43, с. 190].

Окремо зазначимо і роль половців в економічному житті Русі. Як зазначає Михайло Грушевський, постійні набіги кочовиків в XI-XII століттях на південні князівства нищили їх економіку, що призводило до відтоку населення з Подніпров'я [18, с. 336-337]. Також знаємо про заходи київських князів Ростислава Мстиславича та Мстислава Ізяславича по захисту Грецького, Залозного та Соляного шляху у 1160-х роках від половців, які стали скоювати напади на купецькі каравани [35, с. 293]. Остаточну безпеку дніпровських

торгових шляхів відновила боротьба Святослава Всеволодовича, з чим можуть бути пов'язані рядки зі Слова о полку Ігоревім «Тут німці і венеційці, тут греки і морава співають славу Святославу» [41, с. 58]. Чи могли половці брати мита з руських купців, не знаємо, але Петро Толочко вважав, що це могло відбуватися лише у рідкісних випадках [43, с. 141].

Продовжувалося в XI-XIII століттях створення торгових колоній. Після 1212 року у Ризі з'явилося подвір'я полоцьких купців. Про руський торговий дім у місті Вісбі на острові Готланд згадується у договорі Новгороду з Любеком і німецькими містами від 1262-1263 року [43, с. 198].

Процес заснування торгових дворів був двосторонній. У XII-XIII століттях в Києві були засновані колонії ірландських та німецьких купців, а також можливо були колонії греків, венеціанців і чехів [17, с. 273]. У Новгороді торгові двори мали німецькі та скандинавські купці. У Галичі були торгові ряди латинських купців, а у Володимирі у XIII столітті були торгові колонії німців та кримських греків [17, с. 376-377]. Також, як вважав Петро Толочко, договір 1229 року, укладений між Ригою та Ордену з одного боку та Полоцьком, Смоленськом і Вітебськом з іншого, може свідчити про заснування торгових дворів німецьких купців в цих містах [43, с. 198].

Незважаючи на спустошення Русі внаслідок монгольської навали, іноземні джерела продовжують про неї писати. Про купців із Франції, Венеції, Польщі, Австрії та Генуї у Києві в 1245 році згадує Плано Карпіні, а посол короля Франції Людовика IX (1253-1254) писав, що до Туреччини їздило багато руських купців [40, с. 232].

У попередньому розділі ми також розглянули поступовий розвиток християнства на Русі від потенційно першого хрещеного князя Бравліна (якщо він таким був) до поставлення митрополитом першого руського священника Іларіона у 1051 році та Великої схизми 1054. У подальші роки християнство продовжувало укорінюватися на цих землях.

Наступником Іларіона у 1055 році став Єфрем, який, як зазначала Наталія Полонська-Василенко, також був русичем [40, с. 233]. Проте після нього з 1061

року і аж до 1147 митрополитами були ставленики з Константинополя. Таким чином ми можемо бачити, як майже сто років київська митрополія була під управлінням греків, які ставилися без узгодження з князями. Це було пов'язано з традицією Візантії, згідно з якою від патріарха залежала не лише сама митрополія, а й уся територія, на яку вона поширювалася. Через це Русь формально вважалася васалом Константинопольського імператора. Це на думку деяких істориків могло бути однією з причин, чому руські князі ходили військовими походами на Константинополь. Проте Петро Толочко не погоджувався з цим, оскільки з огляду на віддаленість і на розмір Русі (який перевищував розмір самої Візантії) така залежність була просто нереальною [43, с. 282-283].

Однією з речей, яка викликала суперечки між князівською владою та Константинополем, було управління єпархіями, яких на початку XIII століття на території Русі було 22. Туди митрополити прагнули ставити греків, проте єпископами здебільшого ставали місцеві, бо їх на практиці призначав князь [40, с. 234].

Питання управління єпархіями в результаті призведе до конфлікту між київським князем Всеволодом Ольговичем та митрополитом Михайлом, який через сварку покине Русь та заборонить проводити богослужіння у св. Софії до свого повернення. Вже за нового князя Ізяслава Мстиславича це призведе до обрання у 1147 році митрополитом місцевого священника Клима Смолятича.

З огляду на використання мощей папи Климентія Римського під час висвячення Клима, Микола Чубатий припускав, що цим Ізяслав Мстиславич намагався показати першість Риму у християнстві. Проте на думку Петра Толочка, єдине чого прагнув київський князь – це автономії для руської церкви, бо Русь не надавала принципового значення церковному розколу 1054 року [43, с. 285-286, 291-292].

Питання законності обрання митрополита без узгодження із патріархатом фактично розкололо Русь на дві частини – південні князівства (окрім Галицького) підтримали дії Ізяслава, натомість північні, на чолі із

Суздальським, стали на сторону Візантії. Це протистояння також ускладнювалося міжусобицею між Юрієм Довгоруком та Ізяславом, яка вирувала на Русі у цей час.

У результаті, після смерті останнього та приходу до влади у Києві Юрія, із Константинополя був висланий новий митрополит грек Костянтин. Про велике значення митрополита для Візантії говорять її подальші дії. На Ізяслава та Кліма була накладена анафема, у той час Новгородського єпископа Нифонта, який був на стороні Константинополя, після його смерті канонізували.

Через кілька років, зі смертю митрополита грека Федора, київський князь Ростислав Мстиславич прагнув залишити митрополитом Русі Кліма Смолятича, проте послі Візантії відмовили князя від цього.

Наступного разу русич стане митрополитом знову майже через сто років. В 1241 році, в умовах спустошення Русі монгольською навалою, зник грек митрополит Йосиф, а на його місце Данило Галицький призначив Кирила, якого висвятив патріарх. Проте в Києві він мешкав не довго, а здебільшого знаходився у Володимирі над Клязьмою на території Володимиро-Суздальського князівства. Туди ж переїхав і наступний митрополит грек Максим у 1299 році [40, с. 234-235].

Попри втручання Візантії у справи Київської митрополії і переваги у ній греків, був у цьому і позитив. Митрополити-іноземці не займали якоїсь сторони під час князівських міжусобиць, а прагнули запобігти кровопролиттю, приклади чого ми можемо побачити і в подіях 1097, 1136, 1157 і 1195 років. Загалом митрополити навіть у часи роздробленості розглядали Русь як щось одне ціле [43, с. 298-300].

Окремо варто розглянути питання про руські митрополії. Фактично єдиною митрополією за всю історію існування Русі була Київська, на чолі якої стояли, як ми могли побачити, здебільшого митрополити-греки, які носили титул «митрополит Київський», або як пізніше «митрополит Київський і вся Русі». Проте у другій половині XI існували ще дві митрополії – Чернігівська і Переяславська, які, як зазначав Петро Толочко, були лише титулярними і не

мали у своєму підпорядкуванні ніяких єпархій. Їх поява була спричинена внутрішніми змінами на Русі, а саме встановленням тріумвірату Ярославичів. З його розпадом зникла необхідність у титулярних митрополіях, що напевно сталося вже у часи Всеволода Ярославича [43, с. 296].

Причиною, через яку традиція титулярних митрополій не прижилася на Русі, можливо є слабка підтримка від патріархату, оскільки Візантія прагнула зберігати підконтрольні церковні провінції неподільними.

Як зазначав Петро Толочко, особливе значення Києва визначало в тому числі і знаходження у ньому митрополита [43, с. 301]. Це стало причиною, чому у 1162 році князь Володимиро-Суздальський Андрій Боголюбський просив у Константинополі про створення окремої митрополії у Володимирі над Клязьмою. На це князь, з огляду на те, що ми писали вище, отримав відмову.

Переїзд митрополита до Володимиро-Суздальського князівства у другій половині XIII століття викликав у галицьких князів бажання мати власну незалежну митрополію, митрополита для якої висвятили у Константинополі у 1303 році. До її складу увійшли Луцька, Перемишльська, Холмська, Турівська та Володимирська єпархії. Проте Галицька митрополія проіснувала недовго. Вже новий митрополит Петро Ратенський (1305-1326) постійно знаходився у Москві, а його наступник Феогност у 1347 році видав грамоту про прилучення Галицької митрополії до Київської (власне Московської) [40, с. 235].

Окрему увагу варто приділити питанню католицизму. Як ми зазначали у попередньому розділі, Русь у своїх зовнішніх відносинах не розділяла християн на католиків і православних, а була толерантна до усіх. Підтвердженням цьому може бути інформація, яку у своїй праці наводить Наталія Полонська-Василенко. Історикиня зауважує, що серед усіх князівських шлюбів, 60 було із католиками і католичками, тоді як із візантійськими цісарями лише 13 [40, с. 238].

Частково таку толерантність можна пояснити тим, що на території Русі було багато іноземців: купців та монахів, останні потребували своїх церков. У зв'язку з цим знаємо про заснування у Києві у XII столітті ірландськими

монахами церкви святої Діви. В літописах також згадуються латинські храми: польський у Переяславі, ірландський у Києві [40, с. 238].

Знаємо, що окрім бенедиктинців у Києві були й польські домініканці, яких, однак, у 1233 році вигнав зі столиці Володимир Рюрикович, і вони були вимушені переселитися до Галича. Там же на початку XIV століття оселилися францисканці [40, с. 238].

Зрозуміло, що відносини із католиками викликали невдоволення у Візантії, митрополити якої несли до Русі власну полеміку із Римом. Про неї Михайло Грушевський писав «що вона великої честі авторам їх не приносить» [18, с. 481].

Церква з огляду на своє значення у системі феодальної держави виконувала кілька важливих завдань, одним з яких, як ми зазначали, було збереження єдності Русі. Разом з тим церква сприяла поживавленню дипломатії та торгівлі, як із Візантією, так і з заходом.

Важливе значення у міжнародних відносинах Русі також продовжувала відігравати й шлюбна дипломатія, проте, з огляду на внутрішні зміни, її значення також змінилося. Якщо на перших етапах історії Русі шлюбна дипломатія розвивалася від поодиноких випадків та мала слабе значення, то у часи Володимира та Ярослава, з огляду на хрещення, династичні відносини відігравали важливу роль та були ефективним засобом міждержавних відносин. Зі смертю Ярослава Мудрого та особливо після смерті Мстислава Великого, починається третій етап шлюбної дипломатії Русі, коли різні князі використовували міждержавні зв'язки здебільшого заради впливу усередині власної країни.

У зв'язку з цим ми можемо бачити, як династичні зв'язки із Німеччиною грали свою роль під час конфлікту Ярославичів. Тоді заради підтримки від Німеччини у поверненні Ізяслава Ярославича на київський престол його син Ярополк одружився з Кунегундою, дочкою графа Оттона фон Орламюнде [24]. Також можна припустити, що уникнути втручання Німеччини у справи Русі

Святославу Ярославовичу могли допомогти його династичні зв'язки, оскільки дружиною князя була німецька принцеса Ода Штаденська.

Шукав зближення із Німеччиною також і Всеволод Ярославич, бо його дочка Євпраскія у 1083 році була заручена з маркграфом Генріхом фон Штаде сином Удо II. Проте невдовзі маркграф помер, тому у 1088 році на руській князівні одружився імператор Генріх IV.

Важливе значення у міждержавних відносинах Русі мали династичні зв'язки із Польщею.

У часи протистояння Ярославичів та приходу до влади у Києві Святослава Ізяслав шукав підтримки у польського князя Болеслава II, якої, однак, він не отримав. Причиною цього було порозуміння між Святославом і польським князем, та, з огляду на дії першого у Чехії, можливо навіть їх союз. Він був скріплений династичним шлюбом між Болеславом II та донькою князя Вишеславою.

У 1088 році, з огляду на своє протистояння із Всеволодом, волинський князь та син Ізяслава Ярополк також увійшов у династичні відносини із Польщею – Мешко, син Болеслава II, одружився із Євдокією, сестрою Ярополка Ізяславича. Брат Ярополка київський князь Святополк також був у гарних відносинах із Польщею та у 1103 році видав свою доньку Збиславу за нового польського князя Болеслава III.

Роздробленість, яка була характерна як для Русі, так і для Польщі, значно впливала і на династичні відносини. У 1136 році небога Ізяслава Мстиславича, майбутнього князя київського, була видана за майбутнього правителя Польщі Болеслава IV. Однак у 1142 році донька київського князя Всеволода Ольговича була видана за сина Владислава II, який був ворожим Болеславу.

Надалі Польща продовжувала підтримувати гарні відносини із центральною владою Русі. У 1150 році син Ізяслава Мстислав одружився із сестрою Болеслава IV (від цього шлюбу пізніше народиться Роман Великий), а у 1179 році київський князь Святослав Всеволодович (з династії Ольговичів) одружив сина Всеволода з донькою нового польського князя Казимира II. Сам

Казимир до того ж був одружений з донькою київського князя зі смоленської династії Ростислава Мстиславича (1159-1167) – Оленою [24].

Знаємо і про династичні зв'язки Русі з Угорщиною. З огляду на встановлення союзних відносин між країнами наприкінці XI століття, у 1091 році син київського князя Святополка Ярослав одружився з донькою короля Угорщини Ласла I. Продовженням угорсько-київського союзу стане шлюб 1104 року дочки Святополка Предслави з угорським герцогом Алмошем.

Ізяслав Мстиславич так само був у союзі з Угорщиною, тому у 1145 році його сестра Єфросинія одружилася з угорським королем Гезою II, а у 1150 брат Ізяслава Володимир одружився з дочкою бана Хорватії.

Також династичні зв'язки з Угорщиною відігравали важливу роль у часи війни за об'єднання Галицько-Волинського князівства. Мстислав Удатний, через сварку з Данилом видав свою доньку за угорського королевича Андрія і дав йому Перемишль [24], що пізніше призвело до відібрання Андрієм Галичини. Про ці події більш докладно у наступному підрозділі.

Окремо також зазначимо, що Михайло Грушевський говорить про те, що в угорського короля Андрія був план на випадок відсутності спадкоємця одружити Данила на власній доньці. Проте у 1206 році у короля все ж таки народився син Бела [18, с. 26].

Відносини Русі і Візантії у XI-XIII століттях були неоднозначними, проте з огляду на династичні зв'язки, які продовжували встановлюватися, можемо говорити про більш менш позитивну атмосферу, яка існувала між країнами. У 1104 році київський князь Святослав Ізяславич одружився із Варварою, дочкою імператора Олексія I Комнена. У тому ж році за сина цього імператора була видана донька перемишльського князя Володара Ростиславича, що можливо говорить про встановлення союзу між Галичиною та Візантією.

Династичні відносини із Константинополем були також і у Мономаха (онука візантійського імператора Костянтина Мономаха [25, с. 235]). Свою доньку Володимир Всеволодович видав за самозванця Леона, який видавав себе

за сина Романа IV – Льва Діогена. Пізніше це призведе до конфлікту між країнами.

Союзником Візантії, з огляду на половецьку проблему, став засновник Галицько-Волинського князівства Роман Великий. Цей союз був скріплений шлюбом князя з Анною, дочкою імператора Ісаака II Ангела.

Цікавою особливістю шлюбних відносин між Руссю та кочовиками було те, що руські князі лише одружувалися з половецькими доньками, але ніколи не видавали своїх доньок за половців [43, с. 141]. Через важливість примирення з половцями київський князь Святополк у 1094 році одружився з дочкою половецького хана Тугоркана. Після цього династичні зв'язки між Руссю і степом стали непоодинокими, проте сказати, що вони повністю прибрали половецьку загрозу, не можна [24]. Пізніше із половчанками одружувалися Юрій Довгорукий, його брат Андрій, Святослав Ольгович та Мстислав Удатний

У підсумку наведемо цікаву статистику. В Остромировому Євангелії наведено приклади 38 династичних зв'язків Рюриковичів у XI ст., з яких вісім припадають на Німеччину, два на Францію, п'ять з Англією, сім з Польщею, шість з Угорщиною, три з доньками половецьких ханів і чотири з Візантією [48, с. 205].

Як ми можемо бачити, шлюбна дипломатія Русі була дійсно активною і сягала багатьох європейських, і не тільки, країн. Що свідчить про високу політичну культуру Русі.

3.3. Військова дипломатія Русі за нащадків Ярослава (1054-1132 рр.)

Поступова втрата централізації та занурення Русі у внутрішні проблеми дедалі більше витісняли зовнішній вектор політики за межі інтересів князів. Це послабило країну, відображення чого ми можемо побачити і у воєнній політиці: активна та навіть агресивна за попередніх князів, після смерті Ярослава Володимировича вона перетворюється на оборонну (чому досить часто сприяли й самі князі чи бояри). Незмінною військова політика залишилася лише у степу,

однак і там, з огляду на особливості внутрішньої ситуації на Русі, вона була не однозначною та непослідовною.

Майже вісімдесят років після смерті Ярослава Мудрого (з 1054 до 1132 року), Русь ще зберігала деяку внутрішню стабільність, спочатку під владою тріумвірату Ярославичів (Ізяслава, Святослава та Всеволода), а пізніше під фактичним дуумвіратом Ярославових онуків – Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха.

Старшим у Тріумвіраті був Ізяслав (1054-1078), підтвердженням чого були його заходи для оборони кордонів Русі. У 1058 році князем був здійснений похід проти чуді й голяді, а у 1061 і 1064 рр. проти половців [39, с. 261; 43, с. 82]. Але загалом на початку політика трьох Ярославичів, в тому числі і військова, була злагодженою та можливо навіть скріпленою угодою щодо спільності дій [43, с. 81]. 1060 року три брати разом здійснили успішний похід на торків, а 1068 року брати знову ж таки разом протистояли половцям у битві на Альті, однак ця битва закінчилася для Русі поразкою, що стало сильним ударом по владі Ізяслава, який можливо і так не міцно тримався на князівському престолі.

Після вигнання старшого Ярославича київський стіл перейшов до Всеслава Брячиславича (з гілки Ізяславичів Полоцьких), який особливо себе не проявив і подальшої битви з половцями за його участі або не було, або, як зазначає Петро Толочко, вона була не вдала [43, с. 83]. Кочовиків натомість розбив Святослав Ярославович, скоріше за все остаточно [17, с. 57].

Прямим наслідком невдалої війни з половцями стало втручання Польщі у внутрішні справи Русі. У 1069 році підтриманий військами свого родича – князя Польщі Болеслава II, Ізяслав повернувся до Києва та повернув собі престол. Ми не знаходимо точної інформації про причини втручання Болеслава II, але беручи до уваги дії Болеслава I, можна зробити цілком логічне припущення, що причиною знову були Червенські міста. Підтверджує це інформація з польських джерел про захоплення Перемишля Болеславом [49, с. 305-307, 311-313]. Ці події можуть бути пов'язані з облогою Перемишля

польськими військами, але коли це сталося невідомо: або 1069, або 1074 (Михайло Грушевський схиляється до другого варіанту [17, с. 59]).

1073 року брати виганяють Ізяслава, який знову змушений шукати допомоги у Болеслава II (але цього разу її не отримав). Подальше старшинство Святослава (1073-1076) очевидне: він приймає німецьких послів та бере участь у чеській війні.

Про причини війни з Польщею у прикордонні (1074) ми не знаємо, однак можна зробити припущення, що війна пов'язана або з червенськими містами (особливо якщо враховувати інформацію про захоплення Перемишля до 1074), або з підтримкою Ізяслава. Останнє, на нашу думку, малоімовірно, оскільки вже наприкінці 1074, як зазначає Михайло Грушевський [17, с. 59], між Болеславом та Святославом було досягнуто порозуміння [34]. Це посприяло тому, що Святослав у 1075 відкупився від послів ворожої для Польщі Німеччини.

Дружні відносини між Краковом та Києвом були вигідні для обох сторін: Болеслав II отримав допомогу від Святослава у чеській війні 1075-1076 років, в якій руські війська дійшли аж до Судет [10, с. 103]. А Святослав натомість здобув підтримку своєї влади від Польщі. Загалом з огляду на політику, яку проводив Святослав у цей час, можна зробити припущення, що він намагався узаконити своє правління на міжнародній арені. Окрім відносин з Німеччиною та Польщею згадаємо і візантійське посольство (звістку про яке Грушевський вважав сумнівною [17, с. 65-66]), яке просило у Святослава військової допомоги [43, с. 85], але не отримало її через ранню смерть князя.

Після смерті свого брата наприкінці 1076 року Ізяслав, підтриманий військами Болеслава, повернувся до Києва та знову став правителем Русі. Очевидно, що така переміна у ставленні Болеслава до Ізяслава була продиктована прагненнями польського короля зберегти гарні стосунки з Києвом та не допустити переходу Русі до союзу з Німеччиною.

Починаючи з 80-х років, з огляду на посилення феодального дроблення як Русі, так і Польщі, взаємодія між країнами стає менш активною [25, с. 237],

однак і в цей період ми маємо декілька згадок про їх відносини. Підтримкою поляків у протистоянні зі Всеволодом (1078-1093) користувався Ярополк Ізяславич (1086 рік). Відносини між Польщею і Галичиною в 1090-ті роки були менш позитивними, оскільки у 1092 році Василько Ростиславич ходив на Польщу [35, с. 131]. Також Ян Длугош під 1090 роком писав про загальне повстання проти Польщі на Русі [49, с. 363-364]. Точних причин цього конфлікту не знаємо, але можна припустити, що це було пов'язано з прагненнями галицьких правителів розширити та зафіксувати кордони князівства [10, с. 97].

Святополк Ізяславич (1093-1113), як і його батько, мав досить гарні відносини з Польщею, тому вона продовжувала відігравати певну роль у зовнішній та внутрішній політиці Русі. Михайло Грушевський надає інформацію про її можливу участь під час міжусобиці у 1099 році, коли Давид Ігорович очікував на військову допомогу від поляків, однак так її і не отримав [17, с. 96].

У 1102 році князем Польщі (фактично лише Малопольщі) стає Болеслав III. У зовнішній політиці він схилявся до союзу з Руссю, завдяки військам якої у 1106 році зміг об'єднати власну країну [24]. Тому у 1107-1109 рр. вже Польща допомагала Ярославу Святополковичу [17, с. 100].

З приходом до влади в Києві Володимира Мономаха (1113-1125) відносини між Руссю і Польщею охололи. Причиною чого був ворожий Мономаху Ярослав Святополкович, якого і далі підтримували поляки. В іпатіївському літописі знаходимо інформацію, що в 1120 році Андрій Володимирович (син Мономаха) разом з половцями спустошив прикордоння Польщі, а в 1121 році Ярослав разом з поляками у відповідь ходили на Червен [35, с. 178]. Михайло Грушевський вважає, що в цьому місці інформація в літописі може бути переплутаною, тому історик переставляє події 1120 та 1121, що дійсно виглядає більш правдоподібно [17, с. 113].

Незважаючи на спільне протистояння Мономаху, відносини між Польщею та Галичиною залишалися напруженими. Михайло Грушевський,

посилаючись на Яна Длугоша, пише про часті напади Володаря Ростиславича на польські землі [17, с. 415, 573; 24]. Ситуація не покращилася і після смерті старших Ростиславичів у 1124 році, бо сутички з Польщею продовжували вже їх сини [17, с. 415, 418]. Однак варто зазначити, що протиборства галицьких Ростиславичів з Болеславом III все ж не було, а події, описані вище, були просто прикордонним протистоянням, покликаним забезпечити вигідну лінію кордону [24].

Сильний зв'язок із польською політикою Русі часто мала політика балтійська, а тому, польські та руські походи у 1108–1110 роках на ятвягів можливо були скоординованими [24]. Ще один похід на ятвягів відбувся в 1112 (1113?) році – його очолив Волинський князь Ярослав Святополкович. Загалом подібні заходи були в першу чергу вигідними для Волинського князівства, для якого ятвяги, через географічну близькість, були чи не головною проблемою [22, с. 766; 34; 35, с. 169]. В 1116 році Мстислав Володимирович (1125-1132) разом з новгородцями та псковичами ходив на чудь. На початку 1130-х бачимо ще кілька походів на Балтію (1130, 31 та 32), головною причиною яких було убезпечення західних кордонів Русі від нападів балтійських племен.

На цей період також припадає активізація Угорщини, королі якої протягом XI століття безрезультатно намагалися заручитися підтримкою Києва [6, с. 40], і лише Ласло I (1077–1095) та князь Русі Святополк Ізяславич змогли знайти спільні інтереси в антиполовецькій боротьбі та у протистоянні галицьким Ростиславичам [24]. У зв'язку з цим ми бачимо, як з кінця XI століття Угорщина починає вчиняти напади на Галицькі землі з метою (з огляду на подальші події) їх захоплення. Перше з відомих вторгнень було зроблено Ласло I вже перед самою його смертю (1095) [10, с. 95; 17, с. 413].

У 1099 році вже новий король Угорщини Коломан I втрутився в міжусобицю 1097-1100 рр. як союзник Ярослава Святополковича у протистоянні з Ростиславичами та Давидом Ігоровичем. Однак після катастрофічної поразки угорці були змушені на деякий час відступити.

Михайло Грушевський, описуючи мотивацію угорців в поході 1099 року припускає, що можливо Ярослав щось обіцяв їм у Галичині [17, с. 414].

В часи правління Мономаха відносини Русі з Угорщиною погіршилися. В результаті цього в 1123 році в широкій коаліції, яка підтримувала Ярослава у війні проти Мономаха виступили й угорські війська, з якими вирушив і король Угорщини Стефан II. Цікавим є те, що після вбивства Ярослава угорський король хотів продовжувати облогу Володимира сам [17, с. 113], що, на нашу думку, додатково підтверджує прагнення Угорщини в регіоні.

Наступне втручання Угорщини відбулось вже через кілька років. У міжусобиці, яка почалась в Галичині між Володаревичами в 1126 році, Стефан II підтримав Володимирка, який був ворожий Мономаховичам [17, с. 427].

Інформації про якісь сутички між Руссю та Візантією у часи тріумвірату немає. Знаємо лише про участь руських найманців на її боці проти турків-сельджуків, норманів, печенігів та у внутрішніх сутичках [6, с. 36-37; 17, с. 414].

Про відносини Русі й Візантії за правління онуків Ярослава знаємо трохи більше. Окрім конфлікту 1116 року, про який трохи далі, Михайло Грушевський згадує про похід Святополка і Мономаха на Корсунь в 1095 році. Щоправда сам історик вважає відомості про ці події сумнівними [17, с. 107, 116].

Останній серйозний конфлікт з Візантією стався у 1116 році, під час якого Володимир Мономах допомагав власному зятю Леону (який видавав себе за Льва – сина Романа IV Діогена) військами й можливо навіть мав намір утвердити його на візантійському престолі. Однак програш та смерть самозванця перешкодили цьому плану [24]. Дізнавшись про це, Мономах двічі відправляв війська на Дунайські міста, щоб утримати їх для онука Василя. Однак пізніше від претензій відкупилися [43, с. 96]. Чи були у цього конфлікту якісь глибші причини, ніж родинні зв'язки Мономаха, ми не знаємо. Але підтримка Мономахом Льва Діогена цілком могла бути наслідком конфлікту, а не його початком. Тому можна лише висловити здогади про можливі економічні причини конфлікту (з огляду на важливе положення Дунаю), або

якісь суперечки стосовно відносин з кочовиками (У 1120 році Мономах, можливо за договором із Візантією, вигнав печенігів, торків і берендеїв із південних районів Русі) [43, с. 96]. Іншою можливою причиною цієї війни також могла стати і Тмуторокань, яка, як ми згадували вище, від 1115 року перейшла під контроль Візантії.

Окрім європейського, важливим вектором політики Русі, як і у попередні століття, залишався степ. У середині XI століття на зміну печенігам приходить ще більш страшний ворог – половці, які майже відразу починають нападати на прикордоння Русі. Разом з тими сутичками, про які ми говорили вище (1061, 1064 та 1068), є відомості про напади 1071 [35, с. 106] та приблизно у 1084, 1085, а також у 1092 та 1093 роках. Загалом, починаючи з кінця 80-х років XI століття, і Київщина, і можливо лівий берег сильно страждали від половецьких нападів [17, с. 82].

У часи правління Святополка Ізяславича справам степу більше уваги приділяв його фактичний співправитель Володимир Мономах, за що пізніше і здобув підтримку. У 1095 році він вбиває половецьких послів, після чого відбувається новий сплеск агресії, і під 1096 роком бачимо звістки про напади половців на Київщину та Переяславщину.

Міжусобиці 1094-1100 років були завершені Любецьким та Витичівським з'їздами, на яких в тому числі розглядалося і питання спільного протистояння половцям. Незважаючи на мир, який був укладений з кочовиками в 1101 році, вже за результатами Долобського з'їзду 1103 року був організований успішний похід семи руських князів на половців – загинуло майже два десятки ханів. Наслідком цього стала низка успішних сутичок зі степом (1107, 1109 та 1111 рр.). У відповідь половці організовували власні напади на Русь (1105 - 1109, два в 1110 рр.) [35, с. 160-169].

Результатами десятирічної антиполовецької боротьби, очолюваної Святополком Ізяславичем та Володимиром Мономахом, стало вигнання половців з правобережжя глибоко у степ, зміцнення Руссю своїх позицій на Півдні та відновлення нею Посульської та Пороської оборонних ліній [43, с. 91].

У наступні двадцять років половці здійснили лише кілька нових нападів. Один із них стався у 1113 році, коли помер Святополк Ізяславич. Скориставшись зміною князя, як це часто і траплялося в подібних ситуаціях, половці знову рушили в похід на руські землі. Проте Володимир Мономах разом із князем Олегом швидко відбили напад.

Подальшу боротьбу зі степом полегшував розбрат, який почався серед кочовиків [43, с. 96]. Як наслідок, в 1116 році відбувся ще один вдалий похід – були взяті половецькі міста Шарукань, Сугров та Балин [43, с. 95]. Перелічені антиполовецькі заходи дозволили на короткий час звільнити південний степ і в 1120 році, коли Ярополк Володимирович вдруге ходив на Донець, кочовиків там вже не було – вони відкочували на Кавказ.

Успішна боротьба з половцями була продовжена і після смерті Мономаха в 1125 році, вже його синами – Мстиславом та Ярополком. В тому ж році половці повернулись в донецькі степи. Вони почали спустошувати Посулля, але були відігнані Ярополком Володимировичем. Наступний переможний похід відбувся близько 1129-30 року, коли руські полки під проводом воєвод Мстислава здобули перемогу над половцями та загнали їх «за Донъ и за Волгу, за Яикъ» [43, с. 99; 17, с. 107].

Також зазначимо, що Михайло Грушевський вважав, що за період, описаний нами вище, скоріше за все було більше половецьких нападів, однак через їх не велике значення, вони просто не були згадані в літописах [17, с. 106-107].

Попри успішне протистояння, відносини зі степом, як ми вже згадували, були непослідовними, головним проявом чого було залучення половців у князівських міжусобицях. Першу відому нам звістку про це ми можемо побачити у Повчанні Володимира Мономаха, де половці виступали на боці Ізяслава та Всеволода у 1078 році [34]. Наступного разу кочовики залучались того ж року Олегом Святославичем, а у 1079 році їх використовував старший Святославич Роман. Наступне використання половців знову пов'язане з ім'ям Олега Святославича, який завдяки підтримці кочовиків у 1094 році зміг

заволодіти Черніговом. Поруч із цією інформацією в Повісті врем'яних літ знаходимо цікаві слова «Це вже втретє навів Олег поганих на Руську землю...» [39, с. 343]. Що мається на увазі під цим не дуже зрозуміло, оскільки ми знаємо лише два подібних випадки у 1078 і 1094 рр. Можна лише припустити, що або було ще одне невідоме нам використання половців (можливо десь між 1083 і 1094), або у 1079 році разом з Романом виступав і його брат Олег (до того ж знаємо, що після сутички 1079 Олега відправили на заслання до Візантії [39, с. 315]). Загалом, орієнтація Олега на половців була помітна і далі, бо всі спроби залучити його до спільної боротьби з половецькими ханами не приносили успіху [17, с. 86; 43, с. 89]. Син Олега Всеволод, продовжуючи родову «традицію», в 1128 році залучав половців у протистоянні з Ярославом Святославичем та Мстиславом Великим за Чернігів.

Гарні відносини деяких князів з половцями додатково підтверджує подія, яка сталася в 1120 році, коли Юрій Володимирович здійснив похід на Волзьку Булгарію. Петро Толочко вважає, що це було пов'язано із її нападами на союзних Русі половців (син Мономаха Андрій був одружений на онуці місцевого хана) [43, с. 96].

3.4. Військова дипломатія Русі у період удільної роздробленості. Війна за єдність Галицько-Волинського князівства (1132 – 1240 рр.)

Наступний етап в історії Русі (1132-1205 рр.) характерний вже явною удільною роздробленістю. Окремі князівства поступово відокремлюються під владою різних княжих родів, які боролися за контроль над Києвом. Особливо сильними відцентрові рухи були у Володимиро-Суздальському та Галицько-Волинському князівствах, князі яких контролювали Київ (у 1169-1174 та 1201-1205 рр. відповідно) але самі там не сиділи. Подібне внутрішньополітичне становище мало значний вплив на зовнішню політику Русі.

Роздробленість, характерна не лише для Русі, а й для Польщі, продовжувала значно впливати на відносини двох країн – руські князі з різних

родів укладали союзи з різними сторонами в Польщі. У 1136 році небога майбутнього князя київського Ізяслава була видана за Болеслава IV (князь Польщі з 1146), а вже в 1142 році донька київського князя Всеволода Ольговича (1139-1146) була видана за сина ворожого Болеславу Владислава II (1138-1146). Як наслідок, того ж року чернігівсько-київські полки допомагали Владиславу II у його протистоянні з Болеславом IV і Мешком III [24; 35, с. 195], а у 1143 році руські війська брали участь в облозі Познані [52, р. 664]. У відповідь польський князь допомагав військом Всеволоду Ольговичу під час його сутички з Галицьким Володимирком Володаровичем у 1144 і 1146 роках.

З приходом до влади Ізяслава Мстиславича (1146-1154) Київ вступив у більш тісні відносини з Болеславом IV. Як результат, польські війська допомагали Ізяславу у протистоянні з Юрієм, а Болеслав отримав допомогу проти Німеччини [24].

Пізніше Польща також втручалася у внутрішні справи Русі: у 1167 році вона допомогла Мстиславу Ізяславичу зайняти Київ, а в 1171 році Ярослав Осмомисл надіслав польських найманців проти власного сина Володимира. У 1182 Святослав Мстиславич (князь Берестейсько-Дорогичинський) закликав Казимира II (1177-1194) на допомогу, після чого останній отримав Дорогичин [50, с. 32]. У 1183 після смерті Святослава (те саме що Грушевський ставить під 1181? [17, с. 367]) Казимир II йде на Бересте і передає це місто під управління Роману. Однією з причин цих дій було прагнення Казимира створити буферну зону в регіоні, через який відбувалися грабіжницькі напади ятвягів на польські землі [50, с. 26, 32]. Іншою причиною могла бути економічна привабливість міста. Під час Галицької міжусобиці Казимир II знову втручався у справи прикордонних князівств. У 1187 році він допоміг Олегу Ярославичу вигнати Володимира з Галичини, за що останній (вже після повернення до князівства у 1188) ходив на Польщу [17, с. 446].

З Романом Великим Казимир II мав гарні відносини. Польський князь допоміг йому опанувати всю Волинь [24]. Однак підтримки в Галичині в 1188 році Роман не отримав, оскільки Казимир побоювався конфлікту з Угорщиною

[50, s. 27]. В 1191 Роман допомагав Казимиру II [25, с. 239], а після смерті останнього в 1194 році його сину Лешеку Білому проти сина Мешка. Причиною цього втручання було прагнення Романа отримати польську підтримку у власному протистоянні з Рюриком, однак допомоги він так і не отримав [17, с. 219; 43, с. 133].

Повертаючись до питання Дорогичина, Михайло Грушевський згадує про вторгнення поляків у цей регіон в 90-х роках XII століття (1193? [50, s. 32]), через те що тут сидів князь, який підтримував ятвягів [17, с. 388]. Після цих подій Дорогичин увійде до складу Мазовії майже на пів століття [50, s. 32], допоки в 1238 році Данило Романович не поверне його назад у битві з лицарями Добжинського ордену [24].

В 1199 році, під час повернення Романа Мстиславича до Галицького князівства, його підтримувало польське військо Лешека Білого. Однак вже у 1205 році, під час походу у Саксонію заради підтримки Філіпа IV, Роман загинув під Завихостом через конфлікт з польським князем [24]. Можливою причиною міг бути союз Романа з Владиславом III (1202-1206?) [35, с. 370; 50, s. 29], або претензії Романа на Люблінську землю [25, с. 240; 18, с. 11]. Смерть князя стала великим потрясінням для Галицько-Волинського князівства та розпочала період міжусобиць, який тривав сорок років (Рис. 3.1).

Залишалася у відносинах Польщі та Русі й спільна балтійська політика. В 1147 році руські війська ходили на прусів [51, р. 188]. З огляду на участь в поході й поляків та на гарні відносини між Болеславом IV та Ізяславом Мстиславичем, логічно буде припустити, що діяли вони в союзі. У 1193 році Роман і Казимир разом ходили проти ятвягів [24; 25, с. 239]. А у 1196 Роман ходив на ятвягів вже сам, бо ті нападали на його землі. Також, можливо, Роман ходив і на литовців [18, с. 16].

Відносини з балтійськими народами, подібно до відносин зі степом, також були неоднозначними. У 1158 році князь Мінський Володар Глібович був у поході під Литвою, а вже в 1161 разом з литовцями виступив проти князя

полоцького Рогволода Борисовича [35, с. 273, 284]. У 1169 році у поході на Київ Андрій Боголюбський також використовував литовців [43, с. 123].

Загалом наприкінці XII століття починається активізація балтійських народів [17, с. 391], що особливо помітно після смерті Романа в 1205 році [18, с. 78].

Характерним у відносинах з Угорщиною у період роздробленості було її активне залучення у протистояння київських, волинських та галицьких князів. У 1138 році військову допомогу отримав Ярополк (1132-1139), а в 1144 галицький Володимирко Володаревич. Під час міжусобиці 1146-1154 років Угорщина активно підтримувала києво-волинський союз проти галицько-суздальської коаліції. За цей час відбулось кілька угорських походів на Галичину, а 1151 року угорці разом з Ізяславом Мстиславичем зайшли в Київ [24]. Сильна залученість Угорщини у цей конфлікт вірогідно була пов'язана з гарними відносинами, що були між Галичиною, Суздалем і Візантією, яка у цей час якраз вела війни з угорцями (1151, 1154 – 1156 рр.).

Політична криза у Галичині, яка почалася після смерті Ярослава Осмомисла у 1187 році, а також зухвалість місцевих бояр призвели до першої відкритої агресії Угорщини, яка фактично захопила регіон. Однак окупація довго не протрималася. Вже у 1189 році Володимир Ярославович, який тоді був ув'язнений в Угорщині (хоча сам її й закликав), зміг втекти та за підтримки Фрідріха Барбаросси й за допомогою польських військ повернувся до Галичини. Після смерті угорського короля в 1196 в Угорщині починається внутрішній конфлікт, який на деякий час відволікає її від зазіхань на Галичину.

Невелику згадку маємо і про військові відносини Русі й Чехії у ці часи – у 1176 році на стороні чеського князя Собеслава II під час його протистояння з австрійським герцогом виступали й русичі [52, р. 501].

Відносини між Руссю та Візантією в цей період здебільшого були визначені занепадом останньої. Поразка від турків в 1176 році, а також відновлення державності Болгарії в 80-х роках XII століття (Візантія втратила кордон із Руссю) призвели до зниження взаємної політики між

Константинополем та руськими князівствами [24]. Окрім можливої участі військ Ярослава Осмомисла на боці Болгарії у війні з Візантією [24], знаємо також і про відносини Романа Великого з Константинополем. У 1198 р. на Візантію напали половці, тому на прохання візантійців Роман Мстиславич у 1200-1201 рр. здійснив успішний похід на кочовиків, що значно покращило важке становище імперії [24; 25, с. 238].

Зі степом відносини у цей період залишилися стабільно складними. Знаємо про напади кочовиків у 1149, 1150, в 1153 на Посулля, а в 1155 на Поросся. Від 60-х років XII століття половці активізуються, відбувається кілька нападів в 1164, 1169 і 1170. Також у 1171 році половці ходили на Поросся та пізніше на Переяславщину [17, с. 210]. У 1176 (77?) вони спустошили кілька міст та розбили руські полки, а під 1179 відбувається напад Кончака на Переяславщину [17, с. 210-211].

У відповідь на агресію половців відбувались і походи руських князів. Через постійну внутрішню боротьбу Ізяслав Мстиславич мало уваги приділяв кочовикам, натомість його син Мстислав здійснив кілька успішних походів проти них, як от в 1152 році. У 1159 році половців розбив Олег Святославич. У тому ж році Володимир Андрійович і Ярослав Ізяславич повторили цей успіх [35, с. 276].

Політика Ростислава Мстиславича (1159 - 1167) по відношенню до степу була оборонною, але успішною. У 1161 та 1166 роках кочовики вторгалися у землі Поросся, однак були розбиті Ростиславом. Після поразок половці обмежилися нападами на купецькі каравани, тому в 1167 році полки різних князів захищали дніпровський торговий шлях [43, с. 118].

Мстислав Ізяславич (1167-1169) продовжував боротьбу з кочовиками. У 1168 році він у союзі з 13 іншими князями вигнали половців за Оскіл через їх напади на Гречський, Залозний та Соляний шляхи [35, с. 293]. Трохи пізніше Мстислав знову захищав торгові каравани [34].

Попри фактичну рівність дуумвірів Святослава (1176-1194) та Рюрика (1194-1201), старшим серед них все ж таки був перший, бо саме він у цей час

виступав організатором походів об'єднаних військ проти половців [43, с. 129]. У 1181 та 1184 рр. Русь завдала половцям значного удару, однак горезвісний похід Ігоря 1185 року обернувся катастрофою не лише для князя, а й для усієї Південної Русі, що знайшло своє відображення у «Слові о полку Ігоревім» [41]. Кочовики почали грабувати Переяславську, Київську та Чернігівську землі і лише спільні дії князів дозволили дати відсіч та відкинути їх назад у степ. А перемоги руських дружин 1187 – 1192 років врешті змусили половців відкочувати до пониззя Сіверського Дінця [43, с. 130]. Однак повністю загроза знята не була, навіть попри понад двадцять походів [17, с. 211].

Успішні антиполовецькі заходи продовжував Роман Мстиславич. Переможні походи проти половців в 1200-1201, 1202 та 1204 роках забезпечили йому високий авторитет як у середині Русі, так і на міжнародній арені. З огляду на інформацію зі «Слова о полку Ігоревім», у науковців також виникало питання, чи міг Роман Мстиславич ходити на половців у більш ранні часи, а саме до 1187 року. Проте, як зазначає Микола Котляр, через те, що тоді Роман княжив у Волині, він не міг проводити таких дій [31, с. 119].

Підсумовуючи зазначимо, що за півтора століття своєї активності половці скоїли близько сорока шести великих нападів на землі Русі [38, с. 23]

Попри успішне протистояння кочовикам все більша роздробленість Русі, вносила свої корективи у степову політику країни – князі ще активніше почали залучати половців у власні міжусобиці. Ольговичі кілька разів використовували їх у власному протистоянні з київським князем Ярополком (1135, 1136, 1138, 1139). До половців часто звертався і Юрій Довгорукий під час війни з Ізяславом (1149, 1152, 1153, 1154). Натомість сам Ізяслав Мстиславич, боячись втратити підтримку торків, не так активно співпрацював зі степом [24].

Залучалися кочовики й під час міжусобиці 1158-1161 років. Особливо часто це робив Ізяслав Давидович. У 1159 році половці під його проводом грабували Чернігівщину та Смоленщину [17, с. 184; 35, с. 276-278], а у 1160 та 1161 ходили на Переяслав та Київ. Їх використовував й союзник Ізяслава – Іван Берладник у 1158 році під час свого невдалого походу на Покуття. У

наступному році, вірогідно за вказівкою Івана, берладники захопили Олешня – важливий економічний пункт Русі.

Рюрик Ростиславич, попри часті війни із кочовиками, у 1196 також використовував їх проти Ольговичів, а у 1203 році разом із ними спустошував Київ [37].

Також маємо зовсім трохи інформації про зовнішню східну політику цих часів.

Останній відомий нам похід до Каспійського регіону стався у 1174 році. Війська Русі дійшли до Лемберана, у той час союзні їй половці діяли в районах Дербента та сучасного північного Азербайджану. Похід був грабіжницьким, і лише спільні дії ширваншаха Асхитана I та грузинського царя Георгія III змогли його зупинити. Наскільки описані події реальні не знаємо, оскільки єдине джерело, яке про них каже, це поеми поета ширваншахів Хакані [21, с. 466].

Окремо можна згадати і про східну політику Володимиро-Суздальського князівства. Місцева династія Юрійовичів, втручаючись у південні землі Русі, використовувала половців, однак з огляду на географічну віддаленість, ці князі не приймали участі у війнах проти кочовиків. Замість цього вектор їх військової політики був направлений на сусідню Волзьку Булгарію. На неї активно ходив Андрій Боголюбський [43, с. 127]. В 1171 році він послав свого сина разом із синами Муромського і Рязанського князів у Булгарію [35, с. 305-306], а в 1173 туди ходили Всеволод Юрійович та Святослав [17, с. 208].

Десь у першій половині XIII століття ми можемо бачити, як починається відкрита експансія з боку сусідів на землі Русі. Прямий зв'язок з цим на українських землях має смерть Романа Великого в 1205 році, яка поклала початок сорокалітній війні за об'єднання Галицько-Волинського князівства, в яку активно втручалися такі іноземні держави як Польща та Угорщина. Також, коротко зазначимо, що схожа з Галицько-Волинським князівством ситуація в цей час склалася і на півночі. У 1212 році помер Всеволод Юрійович, що призвело до роздроблення Володимиро-Суздальського князівства. Також

активізувалися і сусідні сили: у Балтії німецькі лицарі, а на фінських землях Швеція.

Старший син Романа – Данило – став фактичним правителем князівства, коли йому було лише чотири роки. Мати Данила, Анна, яка виконувала роль регента, через київського князя Рюрика який висунувся до Галича, звернулася по допомогу до Угорщини. Угорський король Андрій II надіслав військо, але ціною фактичної залежності регіону, бо до свого титулу він додав також і титул короля Галичини і Волині [11, с. 260]. Рюрик після цього вимушено повернувся до Києва.

З огляду на новий титул, Андрій продовжив брати активну участь у галицьких справах. В 1207 році під час протистояння Володимира і Романа Ігоровичів, останній, підтриманий угорським військом, зміг зайняти Галич [35, с. 370]. Але у наступному році угорці самі зайняли Галичину за закликом бояр, яким набридло протистояння Ростислава Рюриковича і Романа Ігоровича. Окупація продовжувалася недовго і вже у 1209 Роман і Володимир об'єдналися і вигнали іноземців та заради їх подальшого нейтралітету відкупились від них [18, с. 25].

Наступне залучення іноземних військ до справ Галичини відбулося зовсім скоро, вже у 1210, коли на фоні антибоярського терору, влаштованого Ігоровичами, галицькі бояри разом з польськими та угорськими військами увійшли в межі Галичини і після перемоги стратили синів Ігоря Святославича [43, с. 135], а на княжий стіл посадили малого Данила. Галичина знову стала фактично залежною від Угорщини [7, с. 107].

Зухвала поведінка галицького боярства змушувала Андрія II двічі відправляти угорські війська задля наведення порядку, (1211/12? та 1213), але результату це не дало, а перерваний похід 1213 р. взагалі призвів до безпрецедентної в історії Русі події – захоплення влади в князівстві боярином Владиславом Кормильичем. Такий нахабний вчинок змусив Польщу й Угорщину остаточно відмовитися від удаваної підтримки Данила та з 1214 року перейти до відкритої експансії та перерозподілу сфер впливу у регіоні (таємний

договір стосовно цього був підписаний ще у 1206 році [25, с. 240-241]): Польща отримала західну Галичину та значну частину Волині, Угорщині дісталася решта Галичини, де став правити син Андрія II та зять польського князя Лешека Білого – п'ятирічний Коломан. [24]. Романовичі натомість отримали лише Володимирську волость.

Подальша сварка між Лешekom та Андрієм, відібрання останнім в польського князя Перемишля (в 1216) та репресії проти галицького духовенства послабили позиції Угорщини в регіоні [24]. Як наслідок, Галичину, на запрошення Лешека, в 1217 році зайняв Мстислав Удатний, який пізніше розбиває угорські війська і в 1219 на деякий час бере під свій контроль Галичину. Однак у тому ж році Угорщина у союзі з Польщею (про причини чого нижче) знову займають князівство. У 1220-1221 ми можемо бачити, як цей союз воював вже за Волинь (нагадаємо, що Андрій II мав титул короля Волині) проти Мстислава, якому допомагали половці та Данило з литовцями. В результаті успішної боротьби в 1221 році іноземних окупантів знову вдалося вигнати.

Програш у битві на Калці в 1223 році, в якій також брали участь і Данило з Мстиславом, міг спонукати Угорщину до відновлення боротьби. До того ж Мстислав Удатний, підмовлений боярами, посварився з Данилом та видав свою доньку Олену-Марію за молодшого сина короля Андрія II – королевича Андрія і дав йому Перемишль [24]. Однак зовсім скоро королевич звернувся до свого батька по допомогу і взимку 1226-1227 рр. [11, с. 295], підтриманий угорськими та польськими військами, воював проти Мстислава та Данила. Війна закінчилася перемогою останніх, але далі відбулася дивна подія – Мстислав віддав Галичину Андрію. З огляду на активну роль боярства воно напевно і в цьому питанні зіграло важливу роль [18, с. 40] (в літописі є згадка про боярина Судислава, який підтримував Андрія II і його синів [4, с. 302] та спонукав Мстислава віддати Галичину угорцям [7, с. 122-123]) Можливо у Мстислава були плани повернути Галичину Данилу, але у 1228 році князь помер [7, с. 123-124; 18, с. 43].

У 1230 році на запрошення галичан Данило все ж вирушає до Галичини і після недовгої облоги Андрій Андрійович здався та був відпущений назад до Угорщини. Однак вже того ж року, його брат Бела спробував відбити Галич, що йому також не вдалося. Після цього спроби повернути регіон не припинялися і в 1232 році завдяки зраді галицьких бояр [18, с. 50], угорці все ж змогли це зробити. Як припускають деякі науковці, причиною цього могла бути також і відсутність Данила у Галичині [29, с. 211]. Далі королевич здійснює кілька невдалих походів на Волинь. Під час одного з них у 1234 році, Данило за підтримки Києва та половців зміг відбитися від нападу та взяти в облогу Галич. Під час цього помер Андрій Андрійович, що дозволило Данилу зайняти Галичину, але не надовго, оскільки в 1235 році бояри підняли повстання і запросили до себе Ростислава сина князя чернігівського Михайла Всеволодовича. Данило був змушений тікати до Угорщини, де він розраховував на підтримку або хоча б на нейтралітет нового короля Бели IV. Але нічого з цього Романович не отримав. Новий угорський король вирішив підтримати Ростислава, оскільки, як припускають деякі дослідники, він боявся посилення Данила [24]. Це було серйозною загрозою для Волинського князя, тому він вирішив розірвати цей союз. Для цього Данило увійшов в тісні зв'язки з ворогом Угорщини – австрійським герцогом Фрідріхом [24]. Це посприяло тому, що Угорщина у 1236 чи 1237 році уклала договір із Романовичами про свій нейтралітет [29, с. 228]. Нейтралітет мазовецького князя вдалося забезпечити шляхом насилання литовських військ Міндовга на Мазовію [8, с. 14]. В результаті таких послідовних дій в 1238 році Данилу вдалося повернути собі Галичину.

Перш ніж переходити до розгляду вирішальної битви за князівство, ми більш детально розглянемо участь Польщі в подіях 1205-1245 років. Як ми могли побачити, в цей період Польща проявляла деяку активність у питаннях Галичини, однак більш цікавою для неї була Волинь. В 1207 році підтриманий польськими військами белзький князь Олександр Всеволодович зміг зайняти Володимир. Наступна подія говорить про поступовий ріст впливу Романовичів

у регіоні: у 1213 році Лешек ходив на Белз, з метою відібрати його у Василька і повернути Олександрові, однак місцеві бояри залишились на стороні Романовича [7, с. 108]. У 1214 році польський князь Лешек зробив невдалу спробу проникнути у Галичину [35, с. 374], що мало не призвело до сутички з угорським Андрієм, але все закінчилося угодою про перерозподіл сфер впливу в Галичині і Волині, про яку ми писали трохи вище. У 1215 році польські війська ходили на Володимир проти Олександра, після чого там сів Данило [35, с. 374]. Підтримка роду Романовичів напевно була зумовлена намаганнями Лешека утриматися на землях Західних Галичини і Волині [11, с. 277].

Але вже не такий малий Романович вочевидь прагнув відновити державу свого батька, що у 1218 році призвело до сутички з Лешekom у прикордонні Волині. Амбіції Данила також можливо стали причиною, яка підштовхнула Лешека до відновлення союзу з Угорщиною [18, с. 38]. Однак пізніше між Данилом і Польщею відновився мир, і в 1224, під час сутички з Мстиславом, Романовичу допомагали поляки.

Далі ролі Русі і Польщі міняються місцями. У 1227 році помер Лешек Білий, що стало початком міжусобиці, в якій Данило та Василько підтримували брата Лешека – Конрада Мазовецького. Внаслідок цього у 1229 році Романовичі ходили у Польщу проти Владислава Одонича, ворожого Конраду. А в 1230 вже поляки допомагали Данилу у його війні з Белою IV [35, с. 387].

Вирішилося питання Галицької землі вже після монгольської навали. Бела IV, з огляду на послаблення Русі, повернувся до плану захоплення цього регіону [18, с. 58] та знову почав підтримувати Ростислава Михайловича. Як наслідок, в 1245 році під Ярославом відбулася велика битва, між Ростиславом та Данилом. Першого підтримували угорські та польські війська сина Лешека Білого – Болеслава Сором'язливого, другого підтримали Мазовія, Литва та половці [25, с. 241]. В результаті Галицько-волинські полки виявились сильнішими, і коаліція Ростислава була розбита. Перемога в цій битві дала змогу Данилу Романовичу твердо опанувати внутрішню ситуацію в державі та змусила Польщу й Угорщину надовго забути про агресивні плани [24].

Ці події стали початком нового етапу в українській історії, які вже не стосуються нашого дослідження, тому наостанок ми розглянемо військову політику Русі з іншими країнами.

Нестабільність у Галицько-Волинських землях відкрила шлях у регіон і балтійським народам, які саме в цей час посилювалися [18, с. 79]. Літопис згадує про напад литовців і ятвягів у 1208 (09?) на землі Волині. Зміни у відносинах із балтійськими народами відбулися, коли положення Романовичів у Волині стало більш міцним. Наприкінці 1219 року литовці уклали мир із Данилом, і вже в 1220 князь насилав їх на Польщу. Причиною цього миру, як вважають, може бути данський король Вальдемар II, який вирушив у похід на Естонію, що загрожувало й Литві [35, с. 377]. Після угоди 1219 року відносини із литовцями залишалися гарними, як мінімум до 1229 року. Однак після їх сутички з Володимиром пінським відносини зіпсувалися. Саме це і могло бути причиною, чому в 30 та 40-х роках деякі литовські князі знову нападали на землі Данила [18 с. 79]. Однак Литві, державність якої лише формувалася, був вигідний союз із Руссю, тому в 1238 році литовці допомагали Данилові у його протистоянні з Мазовією. Союзні відносини зберігалися і в 40-х роках.

З іншим балтійським народом – ятвягами, у Данила були гірші відносини, що в результаті призвело до походів князя на ятвязькі землі наприкінці 1240-х років та їх часткове підкорення [18, с. 80].

Про сутички з чехами в ці часи маємо лише кілька згадок, однак вони навряд чи означали якусь пряму участь Чехії. В 1214 році Владислав Кормильчич використовував «своїх угрів і чехів» [18, с. 29-30], а в 1219 році проти Мстислава Удатного виступали чехи з моравами [37]. Михайло Грушевський вважає цю інформацію лише «епічною прикрасою» [17, с. 238], але вона може мати зв'язок з можливим чеським походження боярина Судислава [4, с. 301].

В цей період князі продовжували використовувати половців під час міжусобиць. У 1205 році Рюрик Ростиславич використовував їх у своєму поході на галицьку землю, а у 1206 році кочовики були вже проти нього на стороні

Всеволода Чермного. У міжусобиці 1228-1240 років половців використовував Володимир Рюрикович проти Данила (1228-1229). А в 1235 і 1236 роках вони були на стороні сина Мстислава Удатного – Ізяслава.

Також половців активно використовували князі під час війни за об'єднання Галицько-Волинського князівства. У 1210 році їх залучав Роман Ігорович, а в 1230, 1233, 1234 і 1245 рр. кочовики були союзниками Данила. Гарні відносини з половцями були у Мстислава Удатного (причиною чого був його шлюб з донькою хана Котяна [35, с. 382]). У 1221 році кочовики допомагали Мстиславу у війні з угорцями, а в 1225 він планував використати половців проти Польщі [35, с. 381].

Підсумовуючи усю багатовікову степову політику Русі, можна сказати, що половці та печеніги хоча й змушували тримати військові сили на південних кордонах, серйозної загрози для державності ніколи не становили. Навпаки, за століття протистояння зі степом руські князі змогли налагодити відносини з кочовиками – шлюбні відносини та їх регулярне залучення у міжусобиці – все це казало про деяку стабілізацію у відносинах між Руссю та степом, однак все змінилось після приходу нової східної орди.

Вперше з військами Чингісхана Русь зустрілася у 1223 році, коли руські князі у союзі з половцями зазнали нищівної поразки у битві на Калці. Тоді загинула велика кількість русичів – з усього великого війська повернулась назад лише десята частина [43, с. 144]. Як наслідок, обороноздатність Русі була серйозно підірвана, монгольська орда натомість відступила і почала готуватися до нового, ще більш нищівного наступу на Русь і Європу. Заради цього був підкорений Кавказ, а ставку хана перенесли ближче до кордонів Русі у пониззя річки Яїк [43, с. 144]. Новий похід у 1236 році розпочав онук Чингісхана – Батий. Спочатку були підкорені прикордонні землі Русі: завойована Булгарія [11, с. 307-308], розбиті половці та алани, захоплені землі фіно-угорських народів. У 1237 році орда рушила безпосередньо на Русь, а саме на її північно-східну частину і до 1238 внаслідок нищівного походу була розорена Рязанська

земля, міста Володимир, Ростов, Суздаль, Твер, Ярославль та багато інших, в тому числі й міста Подесіння.

У 1239 році орда Батия рушила вже на південну Русь. Внаслідок цього були розорені та спалені такі славетні українські міста як Переяслав, Чернігів, Путивль, Глухів та інші. В тому ж році ординці підійшли до Києва, чий князь Михайло Всеволодович замість того, щоб очолити оборону, втік до Угорщини. Деякі історики вважають, що він міг відправитися за допомогою [11, с. 314], однак Петро Толочко не погоджується з цим [43, с. 148]. Після тривалої та запеклої оборони киян наприкінці 1240 року місто було взяте та жорстоко пограбовано.

Після захоплення Києва монгольська орда рушила далі на захід. Доля міст, які ординцям вдавалося захопити була однаковою – Вишгород, Білгород, Володимир, Галич та багато інших міст були так само знищені [43, с. 150-151].

Після Русі монгольська орда почала спустошувати території Угорщини, Польщі, Чехії та Трансільванії, і лише у 1242 році, через смерть монгольського хана та брак сил Батий був вимушений повернути назад.

Монгольська навала стала трагічним підсумком непослідовної політики Русі й окремих князівств, що ми добре могли побачити у цьому розділі. Союзи з половцями, нескінченні міжусобиці, невизнання монгольської загрози, а також егоїзм окремих князів та бояр, які в гонитві за власними інтересами фактично зраджували Русь, – усе це знищило державу зсередини. І коли на її порозі з'явилася смертельна загроза, яка навряд чи була несподіваною для руських князів [11, с. 307], єдиної країни, здатної дати серйозну відсіч, вже фактично не було. Однак навіть попри вчинені ординцями звірства, Русь в дещо іншому вигляді продовжила існувати. Київ, так і не отримавши власної династії за часи постійних міжусобиць, втратив будь який політичний вплив. Замість нього постали нові об'єднавчі центри, серед яких важливим для подальшої історії України було Галицько-Волинське князівство. Воно продовжувало вести активну політику та зберігати власну незалежність від сусідів ще довгий час.

Підсумовуючи ми зазначимо, що починаючи з другої половини XI століття почалося удільне дроблення Русі, відокремилося Полоцьке князівство, а пізніше й Галицька земля. Проте майже століття, завдяки великій спадщині, залишеній Володимиром та Ярославом, Русь за інерцією продовжувала рухатися у більш менш єдиному вигляді. Проте вже тоді ми могли бачити ослаблення наступальної зовнішньої політики. Важливе значення для підтримки єдності мала політика Володимира Мономаха, який зміг на деякий час об'єднати країну. Він вів успішну боротьбу проти половців та навіть конфліктував із Візантією. Однак після Володимира Всеволодовича та його сина Мстислава Русь остаточно вступає у період удільної роздробленості. Кожне князівство мало свої особливості у зовнішньополітичних відносинах. Прикордонні, Галицьке та Волинське, активно контактували із Європою, такі як Чернігівське та Смоленське більше прагнули об'єднанню Русі та у часи контролю Києва їх династіями також проводили активну зовнішню політику. Деякі землі, такі як Переяславська, так і не отримали власних династій, що значно обмежувало їх самостійні міждержавні відносини. Загалом можна сказати, що з удільним дробленням відбулося дроблення й політичне. Це в результаті призвело до послаблення Русі і її занепаду у часи монгольської навали.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши джерельну базу та наукову літературу з теми нашого дослідження ми дійшли наступних висновків.

Русь пройшла довгий політичний шлях. Вона починала як декілька роз'єднаних племен, які намагалися взяти під свій контроль їх більш сильні сусіди. На півдні на східних слов'ян впливала Хозарія та Візантія, тоді як на півночі варяги, бо у ті часи слов'яни були звичайними варварами язичниками зі слабо розвинутими культурою та політичною організацією. Однак за трохи більше ніж півтора століття Русь перетворилася на найсильнішу країну у своєму регіоні. Використовуючи увесь спектр середньовічної дипломатії – від військової до династичної, вона отримала значний вплив на своїх сусідів.

Кожен князь чи княгиня по праву вписали свої імена в нашу історію. Їх дипломатія була різноманітною, інколи з сильним ухилом в один з її аспектів. Ольга, проводила більш мирну дипломатію, приділяючи більше уваги питанням релігії.

Її сина Святослава, якщо подивитись на його політику у масштабі всієї української історії, можна назвати найвойовничішим та найамбітнішим українським правителем. Його політичні амбіції йшли на схід, де досягали Волги та Кавказьких гір, а на заході вони охоплювали весь Балканський півострів та, можливо, навіть Константинополь. З огляду на це до численних епітетів, якими наділяли Святослава українські історики, ми б ще додали звання батька імперії, якщо Русь звичайно можна вважати такою. Цей фактичний статус вона буде зберігати до смерті Ярослава.

За Володимира Великого починається активний розвиток мирної дипломатії Русі, що має прямий зв'язок із її хрещенням. Продовження активної зовнішньої політики Русі ми можемо бачити і за Ярослава Мудрого, у часи якого особливий розвиток помітний у шлюбній дипломатії. Вона пов'язала Русь із багатьма європейськими державами.

Коротко характеризуючи міжнародну політику Русі, зазначимо, що на перших етапах її існування відносини обмежувалися здебільшого контактами з Константинополем. Але вже на початку правління Ігоря (або ж наприкінці князювання Олега) формуються перші багатосторонні відносини, між Візантією, Болгарією та Руссю. За Ольги Русь грає на суперечностях між Німеччиною та Візантією, намагаючись, очевидно, отримати від Константинополя якісь економічні преференції. Роль посередника можна побачити і у Святославі – між Болгарією та Візантією, що пізніше, однак, призведе до повноцінного конфлікту з останньою. За Володимира зароджуються багатосторонні відносини із Польщею та Німеччиною, де князь використовував ту ж посередницьку стратегію. За його правління відбувається і хрещення, що визначило майбутній вектор культурного розвитку Русі. Проте цей вибір не означав відмову від активної та багатосторонньої політики, навпаки, за Ярослава вона досягає свого піку. Зв'язки з монархіями ідуть все далі на захід, до Франції та можливо навіть Англії. Русь досягає того рівня розвитку, коли вже вона використовувала власну силу заради впливу на інші країни.

Подальша історія Русі неоднозначна. Її культура та економіка продовжують розвиватися аж до монгольської навали. В історії держави ще будуть визначні постаті, як Володимир Мономах чи Роман Великий, але такої єдності та впливу як за Ярослава у держави вже не буде.

У 1054 році Русь, після досягнення своєї політичної вершини, почне поступовий рух назад, аж до моменту коли її «нові племена» – князівства, під владою окремих княжих династій будуть боротися за владу усередині країни та проти іноземних загарбників.

Однак справедливо зазначити, що втручання іноземних сил у справи Русі в цей період здебільшого відбувалися на прохання самих князів. Такі втручання, що логічно, були вигідні й країнам «союзникам», які в такий спосіб намагалися досягти більш сприятливої для себе ситуації у регіоні – підтримати союзне князівство чи князя, але разом з тим і не дозволити йому стати занадто сильним та впливовим. Як така пряма та послідовна експансія з боку сусідів починається

лише з кінця XII – XIII століть і характеризується зазіханнями Польщі та Угорщини на Волинь і Галичину, Швеції та лицарства на північні землі Русі та активізацією Литви.

Дипломатія у відносинах з Візантією з 1056 року перестає грати важливу роль причинами чого було як і політичне ослаблення Русі, так і поступовий занепад самої Візантії.

Незмінною політика залишилася лише в степу, який на фоні усіх інших кордонів став чи не найактивнішим місцем сутичок Русі із сусідами. Постійні напади зі сторони кочовиків, спустошення прикордонних земель та загроза економічним шляхам були одними з тих небагатьох причин, які дійсно об'єднували різних князів і династії не один проти одного, а заради зовнішньої загрози. Однак і степова політика Русі в цей період була не однозначною. Коли князі об'єднували власні сили та виступали проти спільного ворога, вони здобували гучні перемоги. Однак постійна непослідовність, роз'єднаність та, що особливо сильно шкодило становищу Русі в регіоні, постійне використання кочових найманців у власних міжусобицях – все це значно заважало Русі остаточно розбити кочовиків.

У підсумку зазначимо, що в часи єдності та консолідації власних сил помітний стрімкий розвиток Русі, як у військовому, так і у політичному та культурному сенсі. Натомість розділена постійними міжусобицями Русь із часом дедалі більше стикалася із зовнішньою агресією, що особливо помітно починаючи з XIII століття. Кульмінацією цього стала монгольська навала, яка фактично знищила колись могутню українську державу. З цього моменту першість переходить до Галицько-Волинського князівства, яке ще довгий час зберігало власну незалежність та продовжувало вести активну зовнішню політику.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з печенігами. Український історичний журнал. 1996. № 6. С. 115-119
2. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. ред. М. В. Попович; АН УРСР, Ін-т археології. Київ: Наукова думка, 1988. 259 с.
3. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. Нац. Ун-т ім. І. Франка. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
4. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. 560 с.
5. Гаврилишин М. Політичні та шлюбні аспекти зв'язків Київської Русі з Англійським королівством у XI ст. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2014. С. 64-70.
6. Галенко О. І., Камінський Є. Є., Кірсенко М. В. Та ін. Нариси з історії дипломатії України; відп. Ред. В. А. Смолій. Київ: Альтернативи, 2001. 733, с.
7. Галицько-волинський літопис. Т. Коструба (пер. і поясн.); І. Тиктор (видав.); Е. Козак (обкл. Рис.). Львів, 1936. Ч. 1. 128 с.
URL : <http://litopys.org.ua/kostruba/gvl.htm> (дата звернення: 10.05.2025).
8. Галицько-волинський літопис. Т. Коструба (пер. і поясн.); І. Тиктор (видав.); Е. Козак (обкл. Рис.). Львів, 1936. Ч. 2. 128 с.
URL : <http://litopys.org.ua/kostruba/gvl.htm> (дата звернення: 10.05.2025).
9. Гапусенко І. М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. відп. Ред., к. і. Н. М. Ю. Брайчевський; Академія наук Української РСР (Київ), Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1966. 149 с.

10. Гнатевич Б., Крип'якевич І., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.); упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. І допов. Львів: Світ, 1992. VIII, 702 с.
11. Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 575 с.
12. Головко О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX-X ст. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 29 с.
13. Гордієнко Д. Візантійський фактор зближення Русі і Германії за княгині Ольги та Оттона I. Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. Київ, 2008. Вип. 7. С. 65-78.
14. Гордієнко Д. Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2011. С. 30-47.
15. Грушевський М. Виймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. Львів, 1895. 145 с.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 10 т. Нью Йорк, 1954. Т. 1. 648 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 10 т. Нью Йорк, 1954. Т. 2. 633 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 10 т. Нью Йорк, 1954. Т. 3. 587 с.
19. Дещинський Л. Є., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: у 2 ч. М-во освіти і науки України. Львів: Бескид Біт, 2002. Ч. 1. 215 с.
20. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наук. Думка, 2004. Т. 2. 528 с.
21. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наук. Думка, 2011. Т. 8. 520 с.

22. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наук. Думка, 2013. Т. 10. 770 с.
23. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Гол. Ред. В. Кубійович; Ред. Кол.: А. Жуковський, І. Кошелівець та ін. Наукове товариство ім. Шевченка. Париж, Нью-Йорк, 1984. Т. 10. 488 с.
24. Заяць О. А., Кучик О. С. Зовнішня політика України: навч. посіб. Нац. Ун-т ім. І. Франка, Ф-т міжнар. Відносин. Київ: Знання, 2010. 573 с. URL: https://pidru4niki.com/1584072019303/politologiya/zovnishnya_politika_ukrayini (дата звернення: 15.04.2025).
25. Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу: навч. Посіб. Для студ. Вищ. Навч. Закл. Вінниця: Нова книга, 2002. 433 с.
26. Історія України: навч. Посіб. авт. Кол.: С. В. Кульчицький (керівник), В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань та ін.; під заг. Ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1997. 422 с.
27. Камінська О. А. Основні напрями зовнішньої політики Київської русі за часів правління Ярослава Мудрого. Правові новели. 2014. № 2. С. 7-10,
28. Коваленко В. Політичне становище південно-руських земель в XII-XIII ст. Україна в Центрально-Східній Європі. 2002. Вип.2. С. 77-101
29. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біограф. Нарис. Київ: Альтернативи, 2002. 327 с.
30. Котляр М. Ф. Україна крізь віки: у 15 т. За заг. Ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1998. Т. 5: Галицько-Волинська Русь. 336 с.
31. Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? Український історичний журнал. Київ, 1965. № 1. С. 117-120.

32. Котляр М. Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII-XIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 105 с.
33. Крип'якевич. І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0008006 (дата звернення: 05.05.2025)
34. Лаврентіївський літопис.
URL : <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm> (дата звернення: 09.05.2025).
35. Літопис руський за іпат. Списком пер. Л. Махновець; [відп. Ред. О. В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1989. XIV, 590 с.
36. Моцик О. Зовнішня політика й дипломатія Києва: перші кроки (VI–IX ст.). *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. Т. 3, № 1, С. 107-111
URL: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2018-01-107-111> (дата звернення: 10.05.2025).
37. Новгородський перший літопис молодшого ізводу.
URL : <http://litopys.org.ua/novglet/novg10.htm> (дата звернення: 10.05.2025).
38. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): навч. Посіб. 2-ге вид. Київ: Либідь, 2002. 147 с.
39. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. Письменник, 1990. 558 с.
40. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. Мюнхен, 1972. Т. 1. 591 с.
41. Слово о полку Ігоревім. [упоряд. В. Л. Микитась; вступ. Ст. і прим. М. К. Гудзія]. Київ: Радянський письменник, 1955. 367, с.
42. Тмутаракань і східний Крим у X – XI століттях

URL : <https://ua.krymr.com/a/tmutarakan-shkidniy-krym-x-xi-stolittya/32924917.html> (дата звернення: 10.05.2025).

43. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996. 360 с.
44. Толочко П. П. Літописи Київської Русі. Київ: Київ. Акад. Євробізнесу, 1994. 85 с.
45. Толочко П. П. Нащадки мономаха. Київ: Наукова думка, 1972. 124 с.
46. Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією. У VIII-X ст. Архітектурні дослідження стародавнього Києва. Київ, 1976. С.3-11.
47. Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: з історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII-X ст. АН УРСР, Ін-т історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 199 с.
48. Chistiakova I., & Vorobiova H. Шлюбна дипломатія династії Рюриковичів. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2023. Т. 15, №1, С. 199-207.
URL: <https://doi.org/10.15421/352322> (дата звернення: 10.05.2025).
49. Długosz J. Dziejów polskich ksiąg dwanaście. przekład Karola Mecherzyńskiego. Kraków: W drukarni „Czasu” W. Kirchmayera, 1867. Tom I: Ks. I–IV, 519 p.
50. Jusupović A. Tak zwany «Latopis Połocki» w przekazie Wasilja Tatiščeva. Rola Drohiczyna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku. Studia Źródłoznawcze. Warszawa, 2007. T. 45, S. 15-32.
51. Monumenta Germaniae Historica. Hannover: Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1859. T. 16, 780 p.
52. Monumenta Germaniae Historica. Hannover: Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. T. 17, 908 p.
53. Treadgold W. Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus'. Proceedings of the International Congress

Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine (Harvard Ukrainian Studies 12/13, 1988/1989). Eds. O. Pritsak, I. Sevcenko. Cambridge Mass., 1990, P. 132-144.

54. Waitz G. Annales hildesheimenses. Hannover: impensis bibliopolii Hahniani, 1878. 72 p. URL: <https://archive.org/details/annaleshildeshe00isidgoog/page/n83/mode/1up> (дата звернення: 10.05.2025).

ДОДАТКИ

Карти з політичної історії Київської Русі

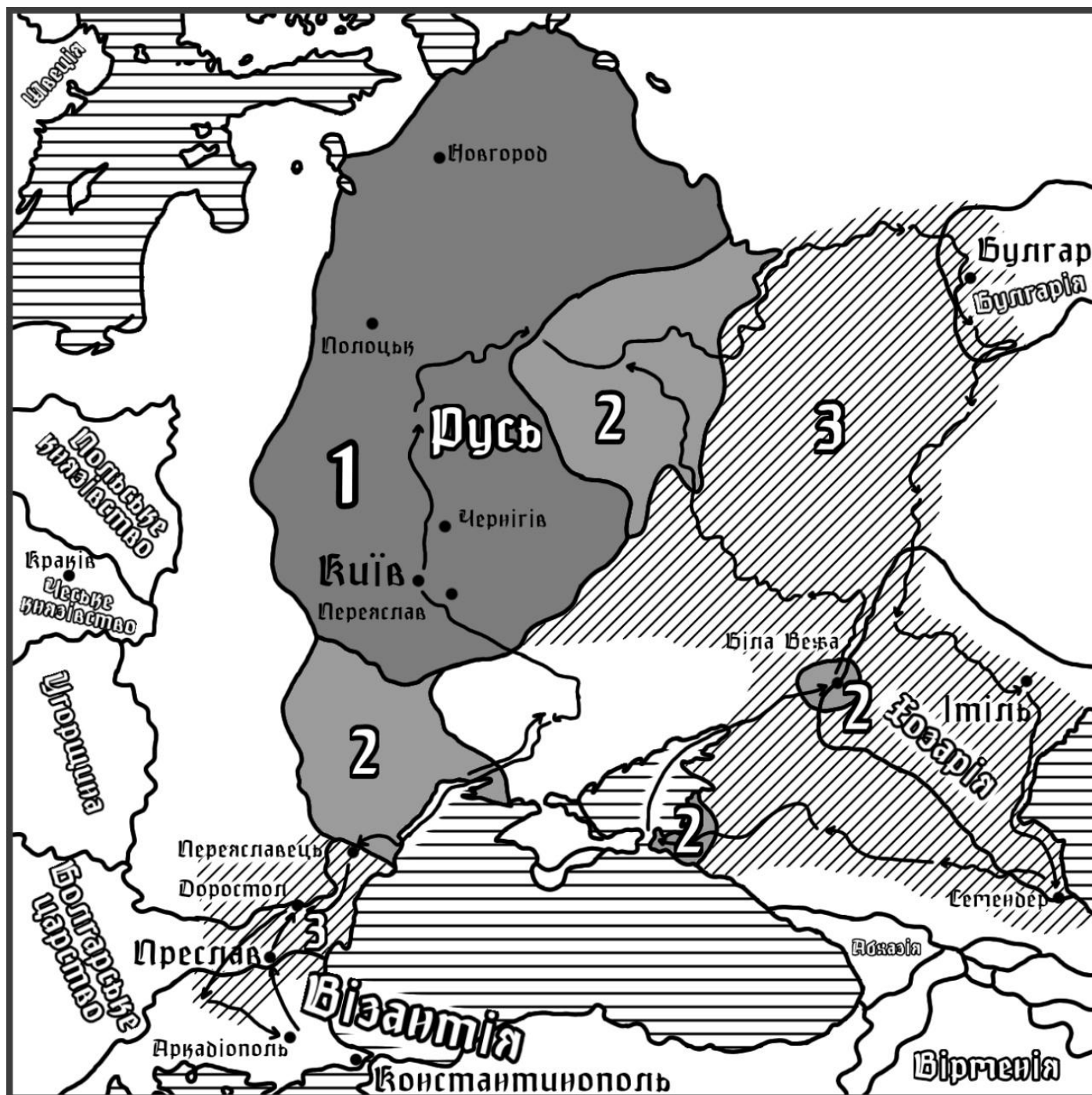

Рисунок 2.1 – Військові походи Святослава – 965-972 рр.

1-Русь на початку правління Святослава; 2-Землі приєднані до Русі за Святослава; 3-Землі залежні від Святослава.

Рисунок 3.1 – Держава Романа Великого (1199-1205 рр.)